

DE BELOFTE VAN POLITIEK

Herman van Gunsteren

Van Herman van Gunsteren verscheen eerder bij Van Genneep:

Stoppen: u kunt het, u wilt het, u doet het niet (2002)

Woordenschat voor verwarde politici (2003)

Gevaarlijk veilig. Over terreurbestrijding in de democratie
(2004)

Vertrouwen in democratie. Over de principes van zelforganisasie (2006)

Oud fout? In debat over vergrijzing (2006, met Cox Habbema)

Bouwen op burgers. Cultuur, preventie en de eigenzinnige burger (2008)

Perspectief op het politiek-publicitaire complex in 2009 (2009, met Cox Habbema)

Zeker weten? Omgaan met verrassingen, falen, onwetendheid
(2011)

Pleinburgers. Verkenning van een nieuwe politieke (f)actor
(2015)

De Vloek van Kiezen. Hoe te voorkomen dat een vrije samenleving aan haar succes te gronde gaat (2020)

DE BELOFTE VAN POLITIEK

Herman van Gunsteren

‘... power springs up between men when they act together’.

Hannah Arendt, *The Human Condition*.

Van Genneep

Inhoud

Inleiding.....	7
Ontwikkelingen en spanningen in de politiek....	13
<i>Sterke staat</i>	13
<i>Boze burgers</i>	21
<i>Volatiele verkiezingen</i>	30
Realiteit van politiek	39
<i>Wat was politiek?</i>	42
<i>Waarneming en waardering van politiek</i>	47
<i>Waarop politici elkaar afrekenen</i>	56
<i>Aandacht</i>	67
<i>Plaats</i>	74
<i>Gewone politiek is niet gewoon</i>	84
De belofte van politiek	87
<i>Een illusie?</i>	88
<i>Het ontstaan van samenwerking en opoffering</i>	92
<i>Geen illusie</i>	96
<i>Vaardigheden</i>	98
<i>Instituties</i>	101

Eerste druk september 2022

© 2022 Herman van Gunsteren/uitgeverij van Gennepe

Opmaak en vormgeving omslag: Machteld Hardick

NUR 740

ISBN 9789461645692

<i>Rituelen</i>	103
<i>Crises</i>	104
<i>Plezier</i>	104
<i>Staat, Burger, Verkiezingen: Wat te doen</i>	105

Inleiding

De belofte van politiek?! Moeten we nog een keer horen over de valse beloftes van politici? Iedereen weet toch dat zij dingen beloven die ze vervolgens niet waar weten te maken. Nee, dit essay gaat over een andere belofte van politiek. Niet over politici die om stemmen te winnen de kiezers vergezichten voorspiegelen. Dit essay gaat over verwachtingen over een andere manier van politiek bedrijven die burgers zelf koesteren. Over de belofte van politiek die zij gezamenlijk hopen waar te maken. Over de omstandigheden waaronder die belofte bij velen tot leven komt – in een crisis, na een oorlog, bij de verkiezing van een charismatisch politicus. Over de vraag of die belofte naar zijn aard loos is, onvermijdelijk tot teleurstelling moet leiden. En indien dat niet het geval is, hoe die belofte dan levend kan worden gehouden en als inspiratie kan blijven dienen.

*Dank aan Geert Reuten, Jan Haasbroek, Tanja van Reijthoven en Rudy Andeweg voor hun kanttekeningen

Bij verkiezingen in hedendaagse democratieën staat er meer op het spel dan alleen de vraag wie er zal winnen. Ook de manier waarop we in een democratie politiek kunnen bedrijven is in het geding. Het spel dat we politiek noemen kan alleen gespeeld worden als de deelnemers zich aan de regels van het spel houden. Als die regels verdampen doordat iedereen er een eigen versie van aanhoudt, dan komt politiek als strijd met woorden om de macht in de staat tot stilstand. Om de politiek werkzaam te doen zijn hebben we gemeenschappelijke regels nodig. Regels die gelden, die het gedrag van politici onderling reguleren en gevolgen aan verbale besluiten verbinden.

Er bestaat het bange vermoeden dat deze ondergrond van democratische politiek aan het verzakken is. Radicale polarisatie dreigt te leiden tot stagnatie, tot onvermogen om gezamenlijk gedragen besluiten te nemen. Onvermogen dat zichtbaar wordt bij de besluitvorming in de Senaat van de Verenigde Staten, bij de benoeming van rechters in het Hooggerechtshof

of bij de bestorming van het Capitool door aanhangers van Trump in januari 2021. Kiezers die zich ergeren over impasses en besluiteloosheid in hun democratie kiezen soms een daadkrachtige autocraat. Die vervolgens instituties zoals vrije media en een onafhankelijke rechter muilkorft. Instituties die voor het functioneren van een democratie onmisbaar zijn, omdat zij minderheden een gereede kans geven om zich een meerderheid te verwerven.

Dat de ondergrond waarop we democratische politiek bedrijven juist in onze tijd instabiel wordt laat zich verklaren uit eigentijdse ‘trends and events’. De trend van digitalisering brengt revolutionaire veranderingen in alle hoeken van de samenleving, en ook in de politiek. Mobilisatie van medestanders, bijvoorbeeld, verloopt langs andere lijnen dan via lokale bijeenkomsten van een partij. Een partij uit de grond stampen gaat veel sneller dan vroeger. Met als gevolg een veelheid van partijen waardoor vervolgens coalitievorming weer moeilijker wordt. De trend van individualisering

maakt samenwerking – schikken en plooiën om er samen uit te komen – er ook niet makkelijker op. Gebeurtenissen, ‘events’, die tot crises leiden – 9/11, Lehmann Brothers, Covid, oorlog in Oekraïne – stellen het vermogen van democratieën om handelend op te treden zwaar op de proef.

In het volgende zal ik traceren hoe de pretenties van een sterke staat, de boosheid van burgers en de volatiliteit van verkiezingen ertoe leiden dat het speelveld van de politiek zelf wankel wordt. Dat speelveld is geen natuurlijk gegeven, het is mensenmaaksel. Het wordt in stand gehouden door de handelingen en overtuigingen van politici – diezelfde politici wier gedrag het zodanig moet reguleren dat samenwerking en bindend besluiten mogelijk blijft. Handelende politici worden bekeken en beoordeeld door gewone burgers. Die vormen zich een beeld van wat politiek naar zijn aard is. Dat beeld is overwegend negatief. Echter, het belicht slechts een deel van de politieke werkelijkheid. Het gangbare beeld van politiek

houdt met name de belofte van politiek buiten beeld. Ik zal de belofte van politiek bespreken – wat die inhoudt, in welke omstandigheden die opkomt. Ik zal betogen dat die belofte niet loos is, dat samenwerken tussen mensen die van elkaar verschillen niet gedoemd is te mislukken. Vervolgens zal ik nagaan wat gedaan kan worden om die belofte te bestendigen en of die als inspiratie kan dienen bij het in stand houden van een werkbaar speelveld voor democratische politiek.

Ontwikkelingen en spanningen in de politiek

Sterke staat

In de jaren negentig van de vorige eeuw, na de val van de Berlijnse muur en het einde van de Koude Oorlog, vatte de gedachte post dat in het klimaat van internationale samenwerking en democratisering de staat minder belangrijk en dominant zou worden en misschien op den duur wel zou afsterven. Die verwachting werd ruw verstoord door 9/11, door de kredietcrisis van 2008 en door Covid. Staten grepen deze crises aan om zelf weer stevig de teugels in handen te nemen en burgers en bedrijven voor te schrijven hoe zij zich dienden te gedragen. Crises van deze omvang vergen daadkracht en tijdelijke dictatoriale bevoegdheden. Controles op luchthavens, reddingsoperaties van banken en lockdowns om de explosieve verspreiding van het virus te stoppen.

Er waren dwingende redenen voor het hernemen van staatsmacht. Maar hierbij laten zich ook twee kanttekeningen maken. Ten eerste, hoe tijdelijk zijn die bevoegdheden, hoe lang mogen ze worden uitgeoefend en wie bepaalt wanneer ze beëindigd worden? Van tirannie spreek ik als een actor met dictatoriale bevoegdheden zelf bepaalt hoe lang hij zijn bijzondere macht blijft uitoefenen. Zijn willekeur is beslissend. De reactie op de drie crises kan, als die niet beperkt wordt gehouden, resulteren in staatstirannie. De tweede kanttekening betreft het vermogen van de staat om zijn ingrepen daadwerkelijk gestalte te geven en effectief te maken. De staat eigent zich veel macht toe, maar kan hij ook voldoende slagkracht mobiliseren? Sommigen vinden dat de verkeerde noodmaatregelen worden genomen. En velen ervaren in hun dagelijkse leven hoe de uitvoering van goede voornemens van de staat verzandt in willekeur, onrecht en onmachtig bureaucratisch geneuzel. Het stagneren van de uitvoering wordt in de media breed uitgemeten. In dit licht verbaast het niet

dat de steun van burgers en bedrijven voor staat, regering en politiek in veel landen die onder Covid leden, drastisch is afgenomen.

De staat had sowieso al, los van de crises, moeite om de uitvoering van eigen beleid in goede banen te leiden. De afgelopen decennia werd de regelgeving gekenmerkt door het streven om voor veiligheid te zorgen door beperking van risico's, preventie, toezichtconstructies en het keuren van personen door inlichtingendiensten of door de Nederlandse Bank. (Ervaren 'captains of industry' moeten nu, alvorens zij hun carrière via een reeks commissariaten kunnen afsluiten, eerst op audiëntie bij jonge medewerkers van de bank.) Deze nadruk op preventie en toezicht is vatbaar voor dezelfde bezwaren als die welke in de jaren zeventig tegen het maakbaarheidsdenken werden ingebracht. Toen ging het om het maken van een betere toekomst – progressief –, thans om bescherming van wat is – conservatief. In beide gevallen wordt het vermogen van de staat om de samenleving te sturen en gedrag

van burgers te kneden schromelijk overschat. Wie een dergelijke controle wil uitoefenen zal veel ongehoorzaamheid ontmoeten en dus nog verdere controles gaan eisen. Een samenleving van vrije burgers is zo niet kneedbaar. De geadresseerden van beleid zullen de beleidsmakers telkens weer voor verrassingen stellen. Laatstgenoemden zullen op hun beurt proberen de geadresseerden tot gehoorzame uitvoerders te dressereren. Sterk leiderschap en felle bestrijding van fraude en ongehoorzaamheid worden dan als remedie aangevoerd. Totdat die felle aanpak tot het onrecht van de toeslagenaffaire blijkt te leiden. Hoe lang heeft het niet geduurd voor men bereid was te erkennen en te zien wat er te zien was!

De nadruk op veiligheid en preventie is een bestuursinterne trend, een ontwikkeling die door beheerders van staatsapparaten werd ingezet. Digitalisering is niet een trend die het bestuur voor het kiezen heeft. Digitalisering brengt revolutionaire veranderingen in de manieren waarop we produceren, commu-

niceren en ons privéleven inrichten. Veranderingen ook in de manier waarop de staat burgers in de gaten houdt, classificeert, kneedt en belast. Bij tijd en wijle gaat er hierbij iets afschuwelijk mis. Het algoritme van de belastingdienst spoort fraudegevoelige groepen op, die vervolgens door de overheid extra in de gaten worden gehouden en lastig gevallen. Als dit zichtbaar wordt beseffen betrokkenen pas dat het om onrechtvaardige discriminatie gaat.

De Covidcrisis had verrassende effecten. In de USA is sinds het jaar 2000 het deel van de bevolking dat onder de armoedegrens leeft geslonken (Jason DeParle 'A Historic Decrease in Poverty' *New York Review of Books*, 18 november 2021, p.17). En anders dan gevreesd deden de economie en de aandelenbeurzen het goed (tot 2022). Staten die tien jaar geleden nog streng bezuinigden en begrotingsdiscipline aanhielden en deze aan andere staten zoals Griekenland oplegden, geven nu makkelijk miljarden uit. Zij voeren een offensieve industriepolitiek die potentiële winnaars moet opsporen en steunen –

een beleid dat in het tijdperk van het neoliberalisme taboe was. Neoliberalisme en globalisering hebben hun glans verloren. Staten vrezen nu de kwetsbaarheid die afhankelijkheid van lange aanvoerlijnen met zich meebrengt. Nooit meer zonder eigen nationale mondkapjes of chipsfabrieken!

De nieuwe positionering van de staat schept hoge verwachtingen. Tegelijkertijd leidt die echter ook tot teleurstelling over en kritiek op de doorgaans gebrekkige realisering van de staatsambities. Dat falen verbaast eigenlijk niemand, we zijn eraan gewend. Over de oorzaken van en verantwoordelijkheid voor dat falen verschillen de meningen – domheid, desinteresse, een samenzwering van de elite, incidentele of structureel ingebakken uitglijders – maar het falen zelf ligt in de lijn der verwachting.

Kan de staat de nieuwe taken aan? Dreigt die niet te verzuipen tussen torenhoge ambities en onvoldoende greep op de uitvoering daarvan?

Begrijpelijk is dat een toenemend aantal burgers en politici een uitweg zoeken in ‘nieuwe leiderschap’ en al dan niet openlijk beledigen vormen van autoritarisme. Poetin en Trump, Erdogan en Orban met zijn ‘illiberale democratie’ zijn voor mensen die genoeg hebben van het moeras van inertie en van pappen en nathouden een toenemend aantrekkelijk perspectief. Om de hoge verwachtingen waar te maken moet de staat daadkrachtig optreden. Dat vereist helaas soms inbreuken op vrijheden en grondrechten. Van burgers wordt verwacht dat die deze zonder morren voor lief nemen. En als zij dat niet doen, dan wordt de schuld voor het falen van uitvoering van beleid alras bij die ongehoorzame, onhandelbare burgers gelegd: Met het covidbeleid is niets mis, het werkt alleen niet zoals gewenst doordat zoveel burgers zich niet aan de richtlijnen houden die op de persconferentie toch zo overduidelijk aan de bevolking werden gepresenteerd. Alleen samen komen we eruit, zo luidt de slogan, en als dat niet lukt ligt het aan degenen die niet meedoen. De ervaring van talrijke mensen die

van huis uit niet staatsvijandig waren is dat ze te maken hebben met, in de woorden van Martin Sommer in *De Volkskrant* (18 september 2021), 'een overheid die permanent onderpresteert en onderwijl de burgerij bruuskeert'. Die burgers in de gaten houdt en dwars zit.

De kloof tussen enerzijds torenhoge staatsambities en anderzijds de telkens weer tegenvallende uitvoering ervan kan politieke gevolgen hebben. Het verlangen naar een krachtig leider wordt erdoor gevoed, een leider die zich niet laat vangen in overleg, regeltjes en bureaucratie, maar durft te handelen en door te zetten. Zulke leiders kunnen democratisch gekozen worden, maar als ze bij de uitvoering van hun verheven taak weerstand ontmoeten blijken de vrijheden van burgers niet hun grootste zorg. Democratie kan zodoende in autoritarisme veranderen doordat een meerderheid van het electoraat dit toelaat. Ook burgers die niet bezwijken onder de verlokkingen van een goed ogende en krachtige leider kunnen een probleem vormen doordat zij de staat cynisch gaan wantrouwen.

Zij concluderen dat de overheid niet betrouwbaar is. Bij metingen van wat onder de bevolking leeft zal dan blijken dat het vertrouwen in de overheid ernstig is gekelderd. Die bevindingen leiden dan weer tot pogingen om dat vertrouwen op te krikken, te herwinnen. Maar dat zal niet lukken zolang de verwachtingen over wat de staat kan torenhoog blijven en de realisatie daarvan zo evident slordig en onrechtvaardig is. Vertrouwen kan de staat slechts herwinnen als die zich betrouwbaar gedraagt. Eigenlijk is de term 'herwinnen' misplaatst. Vertrouwen wordt gegeven. Vertrouwen dat wordt herwonnen, afgedwongen, is nep.

Boze burgers

De hedendaagse burger laat van zich horen, hij of zij is boos. De burger van dertig jaar geleden was doorgaans wets-, partij- en gezagsgetrouw. Hij hoorde tot de grote middenklasse van mensen die volgens Aristoteles niet rijk genoeg zijn om de stem van een ander te kunnen kopen en niet arm genoeg om hun stem te moeten verkopen. Zij vormden de ruggengraat van de

democratische republiek. Als vanzelfsprekend vervulden zij het ambt van burger inclusief de daaraan verbonden verplichtingen.

In de loop van de jaren negentig begon deze notie van burgerschap zijn dominante positie in het institutionele staatsbestel te verliezen. Enerzijds kwam er meer aandacht voor identiteit, voor de groep waarin iemand thuis was en voor het afweren van wie daar niet bij hoorde. Er waren koddige pogingen om via een nationaal historisch museum het besef van Nederlanderschap op te krikken. En Geert Wilders won stemmen met zijn afwijzing van migranten uit overwegend islamitische landen. Anderzijds groeide het extreme individualisme, het *Dikke Ik* in de woorden van premier Mark Rutte. Waar vroeger vrijheid een ruimte was die door de institutionele structuur van de republiek werd geboden en begrensd, is vrijheid voor deze individualisten het recht om te doen en te zeggen wat je wil. Waar vroeger een mening een zet was in een spel van uitzetting tussen verschillende gezichtspunten

en een mening uiten de verplichting met zich meebracht om de mening van anderen aan te horen en te respecteren, daar gaat het bij de nieuwe individualisten om het ongeremd spuien van de eigen overtuiging.

Identiteitsdenken en individualisme hebben de uitoefening van burgerschap grondig veranderd. De veranderingen worden versterkt en versneld door de opkomst van de smartphone en het internet, door digitalisering. Burgers hebben nu veel andere bronnen van informatie dan de van overheidswege erkende. Zij kunnen zich een eigen beeld van de werkelijkheid vormen en zich snel organiseren en verzamelen zonder tussenkomst van gevestigde partijen en instellingen. Zij kunnen zien en met anderen delen hoe zij door de staat gediscrimineerd, veronachtzaamd en ongelijk worden behandeld. Dat bij die nieuwe bronnen van informatie soms onzuivere elementen binnensluipen nemen zij op de koop toe, blij als ze zijn om uit de houdgreep van de elite te zijn bevrijd.

Veel eigentijdse burgers zijn liever boos dan braaf. Zij zijn opstandig, zelfstandig hun mening vormend, standig en niet liggend met de pootjes omhoog. Zij roeren zich in de publieke ruimte. Zij verschijnen als pleinburgers die zich in de openbare ruimte verzamelen om democratisch genomen besluiten te betwisten, als Gele Hesjes die zich verzetten tegen de verhoging van benzineprijzen, als vaccinweigeraars die het Coronabeleid niet pikken, als bestormers van het Capitool in Washington die de leugens van Donald Trump over gestolen verkiezingen geloofden, en als republikeinen die bezwaar maken tegen de verregaande staatsbemoeyenis in Covidtijd.

Naast deze mensen die de straat op gaan zijn er ook burgers die thuis blijven, die in stilte hun verdriet en hen aangedaan onrecht verwerken, of die eenvoudig tevreden zijn met hun bestaan en met de rol van de staat daarin. Hoe velen dat zijn weet ik niet. Wel kan ik een analytische indeling van soorten burgers voorstellen. Als die indeling voor anderen herkenbaar en

relevant is, dan is er toch echt iets mis met de gelijkheid tussen burgers, met *one person one vote* en met de gelijkheid van alle burgers voor de wet.

Eliteburgers zijn degenen die een 06-nummer van de minister hebben of zijn secretaresse kunnen bellen met de mededeling dat zij denken dat de minister hen wil spreken. Mensen die in het topnetwerk zitten, die voorrang krijgen bij behandeling in het ziekenhuis, die ook tijdens de lockdown mochten reizen.

Eersterangsburgers zijn zij die weliswaar geen 06 - nummers van de elite hebben, maar wel over voldoende middelen, geld, beschikken om zelfstandig hun weg te gaan. Als de bediening vanwege de overheid slecht is kunnen zij daarvan weglopen en zich alternatieven aanschaffen.

Tweederangsburgers zijn zij die niet kunnen weglopen, die afhankelijk zijn van staatsregelingen en van het vermogen daarin de weg te

vinden. Dat vermogen wordt vaak overschat. Veel overheidsregelingen gaan uit van een alerte en zelfredzame burger. Zij die deze zelfredzaamheid niet bezitten zullen voortdurend hun neus stoten, achter het net vissen en gestraft worden voor hun eigen onvermogen. Deze categorie burgers zal dus vaker dan anderen fouten maken. Het algoritme, dat uitgaat van zelfredzame burgers, zal deze fouten allicht als fraude kwalificeren. En deze groep daarom extra in de gaten houden. Het drama van de kindertoeslagen is hiervan het schrikwekkendste voorbeeld, maar beslist niet het enige.

Derderangsburgers zijn zij die zich niet in de publieke ruimte kunnen laten horen omdat zij eigenlijk geen burger zijn. Zij zijn wel in Nederland, maar bestaan in de publieke ruimte niet. Asielzoekers, illegalen, zwervers of expats die om fiscale redenen niet in Nederland staan ingeschreven.

Hoe reageert de staat op boze burgers? De Mobiele Eenheid wordt opgetrommeld om de

demonstraties binnen de aangegeven grenzen te houden en geweld zo beperkt mogelijk te houden. De ME vertegenwoordigt hier de staat en is daardoor mikpunt van onvrede. Een katalysator van geweld in plaats van een demper. Burgemeesters zijn de lokale uitvoerders van wetten en besluiten die van staatswege zijn uitgevaardigd. Ook als zij twijfelen aan de zin van die besluiten voeren ze die uit. Maar ze voelen zich toenemend benauwd tussen enerzijds die besluiten en anderzijds de gevoelens en overtuigingen van hun lokale burgers. Dertig burgemeesters schreven eind 2021 een openbare brief aan de regering waarin zij lieten weten dat de beperkende Covid maatregelen zouden moeten worden beëindigd.

Risicoburgers zijn personen van wie de autoriteiten vermoeden dat ze een bovennormale kans lopen zich te zullen misdragen. De staat houdt risicoburgers in de gaten. Ze genieten minder vrijheid dan gewone burgers en worden vaker lastig gevallen. Enkel omdat zij onder een bepaalde categorie vallen worden zij gediscrimineerd.

Als boze burgers zich misdragen, als demonstraties ontsporen, dan worden ze door burgemeester Aboutaleb en premier Rutte in het openbaar gekapitteld. Een goede burger gedraagt zich niet zo, zo moraliseren zij. De staat heeft ook allerlei initiatieven in de aanbieding om goed burgerschap te bevorderen. Goed bedoeld misschien, maar veel mensen ervaren dergelijke initiatieven toch als een aansporing zich zo te gedragen dat de staat hen kan regeren.

En wat doet de staat met de tweederangsburgers die in stilte hun achterstelling ervaren? De reactie op de ellende van de toeslagenaffaire was het aftreden van de regering en het voornemen een andere bestuurscultuur na te streven. Ik betwijfel of een cultuur zich zo laat kneden. Tot nog toe is er van de aangekondigde andere bestuurscultuur niet veel concreets te zien. Ook betwijfel ik of door andere omgangsvormen in het Haagse debacles als de toeslagenaffaire voorkomen kunnen worden. Wat telt is de vaste wil om onrecht te voorkomen en te corrigeren. Om dat onrecht te onderkennen helpt het om

naar de mensen te luisteren, ze serieus te nemen en niet af te schepen. Maar een gestroomlijnde moderne administratie, die werkt met grote dataverzamelingen en zelflerende algoritmes, is in zijn huidige vorm daar niet geschikt voor.

Mensen voelen zich niet gehoord. Als er dan toch een politicus komt die naar hen geluisterd lijkt te hebben, die hun klachten verwoordt en in wie ze zich herkennen, dan stemmen ze op hem. Hij vertegenwoordigt hun ervaringen en gevoelens, durft te zeggen waar het op staat. Dat zijn beloftes misschien loos zullen blijken en dat hij fabuleert (onwaarheid vertelt) zal ze een zorg zijn. Belangrijker is herkend te worden door iemand die een alternatief biedt voor de gangbare politiek, die niet bezorgd is zich politiek incorrect te gedragen.

Al met al is er met de beweerde gelijkheid tussen burgers en met de verhouding van burger en staat echt wel wat mis. De burgers ervaren het falen van de uitvoering van de ambities van de staat. De staat is in de verleiding om het

vastlopen van de uitvoering toe te schrijven aan onwil en incompetentie van burgers. Staat en burger zijn ontevreden over elkaar. De staat zou zich braveren burgers wensen en de burger wil bevrijd worden van de staat die hem in de gaten houdt, corrigeert en tekortdoet.

Volatiele verkiezingen

In maart 2021 werd een nieuwe Tweede Kamer gekozen. Ondanks pandemie en lockdown werden de stemlokalen veilig ingericht en door veel kiezers bezocht. Op grond van de verkiezingsuitslag zou spoedig een nieuwe regering moeten worden gevormd. Een regering die urgente kwesties kon aanpakken en legitiem is. In een democratie krijgt een gezagsdrager die legitimiteit geniet ook steun van tegenstemmers voor zover die democraat zijn. Een democraat die tegenstemde wil toch dat het meerderheidsbesluit geldt. Die legitimiteit is extra belangrijk tijdens een pandemie, waarin het moeilijk is om voor- en tegenstanders van ingrijpende regeringsmaatregelen bij elkaar aan boord van de democratische rechtsstaat te houden.

Het transformeren van de verkiezingsuitslag tot een werkbare regeringscoalitie vergt politiek handwerk. In een vertegenwoordigende democratie is het de taak van verkozen politici om op grond van de verkiezingsuitslag een regering te vormen en deze in het parlement kritisch te volgen. Dat vereist geduld, tijd en bereidheid om met tegenstanders uit de verkiezingsstrijd samen te werken. Plooiën moeten worden gladgestreken, vetes worden vergeten. Plannen moeten worden gemaakt, zetels worden verdeeld en bezetters ervan bereid worden gevonden om het eervolle ambt van minister te vervullen. Als het proces vast dreigde te lopen kon in het verleden de Koning een helpende en sturende hand bieden. Nu die uit het proces van regeringsvorming is verwijderd moet de voorzitter van de Tweede Kamer dat doen. Maar niet alle voorzitters hebben het vanzelfsprekende gezag dat Koningin Beatrix en Kamervoorzitter Gerdi Verbeet hadden.

Toch moest de regeringsvorming, zo dachten in maart 2021, niet al te moeilijk zijn.

De coalitie had haar meerderheid behouden en de premier toonde zich overtuigd van de noodzaak van een snelle formatie.

Wat gebeurde? De coalitiepartners bleven onbeweeglijk als beton. Informatieur Ollongren liet pikante informatie filmen toen zij zich wegens een coronabesmetting uit de voeten maakte. Sigrid Kaag deed op 1 april een onbesuisde aanval op Rutte toen velen in de nieuwe Kamer genoeg hadden van zijn leugentjes. Liegen hoort bij het vak – een politicus die zegt nooit te liegen is als een chirurg die zegt nooit te snijden – maar het moest niet te gek worden. De VVD, winnaar van de verkiezingen, schaarde zich rond Rutte. Er kwamen nieuwe informateurs, maar zelfs de magie van de ervaren Herman Tjeenk Willink werkte niet meer. Men ging op zomerreces, waarna de demissionaire regering via de Troonrede op Prinsjesdag miljarden uitdeelde zonder te specificeren hoe en op welke voorwaarden die besteed zouden gaan worden. De formatie verdween uit de media, behoudens enkele

opflakkingen toen Johan Remkes van stal werd gehaald of Gert Jan Segers formatiestukken in de trein liet liggen.

Ondertussen hadden we de langste formatie ooit. En toen er dan eindelijk in januari 2022 een nieuwe regering aantrad, gaf die in de regeringsverklaring geen aanzet tot een parlementair debat over de duur en het verloop van de formatie.

Is dat erg? Ja. Het toont dat politici niet alleen de uitvoering van beleid niet goed weten in te richten – zoals bij de toeslagenaffaire naar aanleiding waarvan de doorregerende demissionaire regering was afgetreden – maar dat ze ook hun handwerk van regeringsvorming niet aankunnen. De verkiezing is tijdens de pandemie dankzij toewijding van organisatoren en van kiezende burgers geslaagd. De gekozen vertegenwoordigers is het vervolgens niet gelukt om de uitslag van die verkiezing te honoreren via een snelle regeringsvorming. Ook hebben ze over het gebrekkige verloop

van de regeringsvorming geen verantwoording afgelegd in een openbaar debat. Zo laten ze zien dat die verkiezing er eigenlijk weinig toe doet. Dat is slecht voor het aanzien en de legitimiteit van democratische politiek.

Erg, die lange formatie, maar niet ongewoon. Zo'n langdurige en schier uitzichtloze regeringsvorming is tegenwoordig nauwelijks nieuws. België, Italië, Spanje en Israël hadden er ook mee te kampen. Hoe komt het dat vorming van regeringscoalities de laatste jaren zo moeizaam verloopt? Een eerste verklaring is dat waar vroeger regeringsdeelname een verkiezingsbonus opleverde, recentelijk politieke partijen die in de regering zaten vaak door de kiezers negatief werden beloond. Een tweede factor is dat partijvorming via internet en sociale media veel sneller gaat dan vroeger. Denk bijvoorbeeld aan Emmanuel Macron die in 2017 quasi uit het niets opkwam, tot president werd verkozen en vervolgens een parlementaire meerderheid verwierf voor zijn nieuwe beweging *En Marche*. Veel van de nieuwe

partijen verliezen al spoedig weer aanhang ten gevolge van interne ruzies of doordat de vluchtige kiezers een ander aanbod aantrekkelijker vinden. De veelheid van partijen die nog geen herkenbare ideologie en aanhang hebben maakt het moeilijk om coalitieplaatjes te tekenen.

Behalve de veelheid van partijen is ook de toenemende polarisatie een probleem voor coalitievorming. Partijen die elkaar demoniseren en samenwerking bij voorbaat uitsluiten zullen grote moeite hebben een coalitie te vormen. En als dit met hangen en wurgen toch is gelukt dan blijft hun samenwerking doortrokken van wantrouwen en dus instabiel. Polarisation wordt gevoed door nieuwsvoorziening en oordeelsvorming binnen de eigen bubbel. Nu is polarisatie in Nederland niet nieuw. In de verzuilde samenleving van voor 1960 kende elke zuil zijn eigen krant, omroep, vakbeweging en sportclubs. De Nederlandse politiek met zijn opeenstapeling van verschillen tussen de zuilen zou volgens de verwachting van politicologen door onderlinge twist verscheurd kunnen worden.

Een burgeroorlog zou niet verbazen. Die kwam er niet doordat, volgens de politicoloog Arend Lijphart (*Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse Politiek*, J.H. de Bussy, Amsterdam, 1968), de voormannen (toen nog geen vrouwen) van de zuilen dit gevaar onderkenden. Door overleg (soms geheim) tussen de leiders van de zuilen, door geven en nemen en blijven vergaderen, wisten zij het gevaar buiten de deur te houden. Een dergelijk overleg tussen leiders van polariserende partijen is in de hedendaagse Nederlandse politiek ver te zoeken.

Het toenemend aantal partijen doet het blok van traditionele middenpartijen slinken. Waar deze partijen elkaar vroeger afwisselden in diverse coalities waarbij dan weer de ene en dan weer de andere in de oppositie belandde, daar klonteren tegenwoordig de middenpartijen samen in verdediging tegen de aanstormende krachten ter linker- en rechterzijde die door de middenpartijen als extreem en onbetrouwbaar worden gezien. Daarmee stokt de afwisseling van regeren en oppositie voeren, die voor een

levendige en zich vernieuwende democratie onmisbaar is. Sommige partijen wijzen het politieke bestel waarbinnen zij opereren ten principale af. Uitspraken en initiatieven van politici van Forum voor Democratie wijzen in die richting. En de Partij Voor de Vrijheid heeft buiten Geert Wilders zelf geen leden en verdient dus eigenlijk niet de naam van partij. Het is begrijpelijk dat gevestigde partijen huiveren om met dergelijke partners in zee te gaan.

Niet alleen met de coalitievorming is er wat aan de hand. Ook de verkiezingen zelf zijn in veel democratieën problematisch en betwist geworden. Er zijn autocratische leiders – Orban in Hongarije, Erdogan in Turkije – die bij meerderheid zijn gekozen, maar vervolgens kritische instituties knevelen zoals pers, wetenschap en rechter die een eerlijke uitkomst moeten bewaken. In de Verenigde Staten worden door meerderheden in *State Legislatures* de grenzen van kiesdistricten zo getrokken dat de eigen partij bevoordeeld wordt. Trump en zijn aanhangers houden staande dat de zittende

president herverkiezing misliep ten gevolge van fraude, ook nadat deze claim door rechters en andere bevoegde instanties na onderzoek ervan is afgewezen. In campagnes voorafgaand aan verkiezingen speelt vluchtig *fake news*, onbetrouwbare en bewust onjuiste informatie, steeds vaker een beduidende rol. In Nederland zagen we dit bij het referendum over de Oekraïne, in het Verenigd Koninkrijk bij het Brexitreferendum, en in de Verenigde Staten bij de vuilspuiterij jegens presidentskandidaten Hillary Clinton en Barack Obama.

In de spanning tussen enerzijds boze burgers en anderzijds regeringen met grote en ingrijpende ambities zouden verkiezingen en de daaraan verbonden regeringsvorming een bevrijdend en beslissend moment kunnen zijn. Als verkiezing en regeringsvorming verlopen zoals hiervoor aangegeven dan kan er van die bevrijdende en vrede brengende werking van verkiezingen in een democratie weinig terecht komen.

Realiteit van politiek

Een sterke staat met grote ambities maar gebrekkige uitvoering, boze burgers die zich machteloos voelen tegenover elites, en verkiezingen die politieke conflicten niet beslechten: dat moet wel zijn doorwerking hebben in het dagelijkse politieke gebeuren. En inderdaad horen we in Nederland tumultueuze debatten en beledigingen in het parlement en de roep van politici om een nieuwe bestuurscultuur (parlement en regering die op een andere manier met elkaar zouden moeten omgaan). In de Verenigde Staten zagen we burgers die opgehitst door president Donald Trump het Capitool bestormden. De Britse regering wordt 'geleid' door de illusionistische Boris Johnson. In Turkije en Hongarije heersen autocraten die zich wel als democraten presenteren, maar eenmaal verkozen zijnde de instituties ontmantelen die het functioneren van democratie moeten verzekeren. Velen hebben het gevoel dat het hier om meer

dan de gebruikelijke reuring en onrust gaat die nu eenmaal bij het rommelige politieke bedrijf horen. Zij vrezen dat het vermogen om vreedzaam politiek te bedrijven ons aan het ontglippen is. Politiek werd lange tijd gezien als een spel dat dankzij gedeelde basisregels gespeeld kon worden. Sommige van die regels veranderden mettertijd, maar het spel als zodanig kon, eventueel met aanpassingen, doorgaan. Thans rijst het bange vermoeden dat de gedeelde bodem van basisregels van politiek aan het inzakken zou kunnen zijn. Dat politici niet langer eenzelfde notie hebben van wat politiek is of zou moeten zijn, en het evenmin eens zijn over welke regels nodig zijn om politiek te doen functioneren. Als elke speler er een eigen opvatting van politieke spelregels op na houdt dan kan het spel niet worden gespeeld.

In 2008 voelde Barack Obama al nattigheid toen demonstranten ten tijde van zijn inauguratie eisten dat de aftredende president Bush jr als oorlogsmisdadiger berecht zou worden. 'But I felt quietly angry on his behalf. To protest a

man in the final hour of his presidency seemed graceless and unnecessary. More generally, I was troubled by what these last minute protests said about the divisions that were churning across the country – and the weakening of whatever boundaries of decorum had once regulated politics.' (*A Promised Land*, Crown, New York, 2020 p.229). Eerder, tijdens de voorverkiezingen, besepte hij al hoe wankel de ondergrond van het politieke bedrijf was. 'I was discovering the difficulty of competing in a game where there were no clearly defined rules, a game in which your opponents are not merely trying to put a ball through basket or push it across your goal line, but are instead trying to convince the broad public – at least implicitly, more often explicitly – that in matters of judgment, intelligence, values, and character, they are more worthy than you.'(o.c. p.104). Tijdens de briefings voor zijn inauguratie vertelde hij zijn medewerkers dat ze moesten doen wat het beste voor het land was '...regardless of how tough the politics might be. That's what I told them anyway. Privately, I knew that

the politics weren't just going to be tough. They were going to be brutal.'(o.c. p.239).

Wat er in de huidige politieke draaikolken op het spel staat is het voortbestaan van de consensuele basis waarop we politieke verschillen uitdragen en beslechten. Die basis is geen universeel gegeven en evenmin een structuur die door god of de geschiedenis wordt aangeikt. Het is een basis die de politiek bedrijvende burgers al doende scheppen en in stand houden. En die zij door hun gedrag ook kapot kunnen maken. Tijd dus voor een reflectie op wat politiek is en zou kunnen zijn, op de realiteit en belofte van politiek.

Wat was politiek?

In het volgende doordenk ik politiek in de zin van strijd met woorden om de macht in de staat. Dit is, naar mijn mening, de kernbetekenis van politiek. Andere noties, zoals die van Clausewitz over oorlog als voortzetting van politiek met andere middelen, of het begrip van internationale politiek als strijd en woorden-

wisseling tussen staten, zie ik als secundair, als afgeleid uit de oorspronkelijke betekenis. Beide veronderstellen als bron en vertrekpunt het gegeven van politiek als strijd met woorden om de macht in een staat. Ook buiten beschouwing laat ik de bewering van Carl Schmitt als zou de ware aard van politiek zichtbaar worden in een ernstige situatie van strijd op leven en dood tussen vriend en vijand (*Der Begriff des Politischen*, Duncker & Humblot, Berlin, 1932). Wat een minachting voor de 'kleine' politiek. Schmitts *Ernstfall* is een uitzondering waar wat we gewoonlijk onder politiek verstaan niet meer werkt, een situatie waar niet meer gesproken maar uitsluitend met geweld gevochten wordt. Bij Poetins inval in Oekraïne viel politiek als met elkaar spreken stil. Absurd om zo'n moment als bij uitstek politiek te benoemen.

Het gaat in de politiek dus om spreken en terugof tegenspreken. Om uiteenzettingen tussen mensen die verschillende ideeën hebben over hoe zaken die allen aangaan ingericht zouden moeten worden. Geweld is op de achtergrond

aanwezig in het door de staat geclaimde geweldsmonopolie. Dat monopolie brengt met zich mee dat geweld in de politieke uiteenzetting tussen elkaar aansprekende burgers een verboden strijdmiddel is. Eigenbelang speelt ook op de achtergrond mee, maar een openlijk beroep erop is eveneens misplaatst. Om acceptabel te zijn moet het gekleed in het gewaad van het algemeen belang naar voren worden gebracht.

Deze notie van politiek veronderstelt het recht van iedere deelnemer om te spreken en gehoord te worden alsmede de verplichting om te luisteren en anderen het spreken te gunnen – een gelijkheid tussen sprekers. Deze gelijkheid wordt niet altijd waargemaakt, maar is in de woorden van Habermas *contrafacties* verondersteld in de handeling van elkaar aanspreken en met elkaar van mening verschillen. Elkaar erkennen als spreker en tegenspreker impliceert een gedeelde notie of ideaal van gelijkheid. Die gelijkheid wordt vaak niet waargemaakt, maar is als ideaal inherent aan de notie van politiek als strijd met woorden om de macht

in de staat. Wie politiek bedrijft bevestigt daarmee dit ideaal. Politiek tendeeft zo gezien naar democratische politiek. Daarin wordt het ideaal van gelijkheid tussen burgers verzekerd door instituties die hun gelijkheid bewerkstelligen en beschermen. Kiesrecht, persvrijheid, toegang voor ieder tot een onafhankelijke rechter, en sociale voorzieningen voor wie even niet op eigen benen kan staan. Als deze de democratie ondersteunende instituties ontbreken of worden afgeschaft, zoals in sommige hedendaagse illiberale democratieën zoals Hongarije, dan is het schier onmogelijk om het ideaal van gelijkheid te verwezenlijken.

Mensen hebben verschillende opvattingen over wat politiek is en zou kunnen zijn. Vies of juist een nobele roeping, eindeloos geklets of geïnspireerd door speeches zoals van Churchill, vol leugens en omkoperij of onrecht bestrijdend, burgers dwingend of ze juist bevrijdend. Dat er een veelheid van opvattingen over politiek circuleert betekent niet dat de kwestie ‘wat is politiek’ een louter subjectieve zaak

zou zijn, dat ‘anything goes’. Politiek heeft een eigen hardheid, eigen verschijningsvormen, die zich niet laten wegredeneren door een volstrekt subjectieve notie van politiek. Iemand die volhoudt dat Sudoku’s oplossen politiek is, die kletst maar wat, is niet goed bij zijn hoofd.

Het is moeilijk om zicht te krijgen op de aard van politiek. Dit komt ten eerste doordat er aanzienlijke ruimte is voor verschillende visies op politiek. Ten tweede is het moeilijk om de aard van politiek in het vizier te krijgen en te houden doordat politiek een aantal rommelige en onsmakelijke kanten heeft die we liever niet zouden zien. De realiteit van politiek is soms aanstootgevend, botsend met de beloftes en verwachtingen die politiek ook telkens weer wekt. Laten we daarom bezien wat de eigen aard van die aanstootgevende politiek is, wat er nodig is om democratische politiek tussen gelijkgerechtigde burgers te bedrijven, wat de belofte van politiek inhoudt en hoe de realisatie daarvan in het morsige spel van de politieke realiteit benaderd zou kunnen worden.

Waarneming en waardering van politiek

Politiek is niet iets wat je kunt zien, aanwijzen en betasten zoals een stoel of een boom. Politiek is geen fysiek voorwerp. Het waarnemen ervan wordt in sterke mate bepaald door de ideeën en verwachtingen die de waarnemer al in zijn hoofd had. Waarnemen is altijd ook herinneren – we zien iets als... en we gebruiken herinneringen om het waargenomene mee te vergelijken en te kunnen benoemen. Dat geldt voor het waarnemen van voorwerpen en nog sterker voor verschijnselen zoals een universiteit of de politiek die niet fysiek of lijfelijk lokaliseerbaar zijn.

De waarneming van politiek is ook doortrokken van waarderingen en oordelen die de waarnemer er op na houdt. ‘Politiek is vies’, ‘het zijn allemaal zakkenvullers’ zijn veelgehoorde uitspraken. De spreker weet kennelijk wat politiek is en wat niet, en wat politiek zou moeten zijn – zuiver en niet corrupt – maar blijkbaar in werkelijkheid, gegeven de aard van het beestje, niet *kan* zijn.

Gezien het feit dat de waarneming van politiek in belangrijke mate gestuurd wordt door wat de waarnemer al in zijn hoofd met zich meedroeg, verbaast het niet dat mensen er vaak sterk verschillende noties van politiek op na houden. Dit afdoen als een kwestie van smaak volstaat niet. Immers, politiek is iets wat mensen met elkaar bedrijven en waarvan de gevolgen alle burgers dwingend aangaan. Als dit zo is, dan kan men de verschillen van opvatting over wat politiek is, zou moeten zijn en al dan niet vermag, niet afdoen als een kwestie van smaak, van een eigen mening waarop ieder recht heeft. Als burgers zich in de politiek met elkaar moeten verstaan, tot compromissen en besluiten willen komen, dan wordt het moeilijk als die burgers er elk een eigen idee van wat politiek is op na houden. Om effectief politiek te kunnen bedrijven moeten de deelnemers over een speelveld beschikken. Echter, doordat ze verschillende noties van politiek hanteren, zullen ze het vaak ook oneens zijn over de aard en de grenzen van het speelveld. Zolang die onenigheid blijft bestaan zullen ze moeilijk

tot gemeenschappelijke en allen bindende besluiten komen. Politieke strijd en delibereatie gaan zodoende niet alleen over besluiten welke regels alle burgers moeten binden, maar ook over de regels van de besluitvorming zelf. Politici moeten hun speelveld zelf samen al doende maken. Wat politiek is, wat de grenzen, mogelijkheden en regels ervan zijn, is mede inzet van politieke strijd.

Deze dubbele opgave maakt voor velen de politiek onstabiel, onbetrouwbaar, willekeurig. Filosofen als Plato en Hobbes, die over politiek diep en bezorgd hebben nagedacht, concludeerden daarom dat er voor politiek in een goed geordend en rechtvaardig regiem geen plaats is. Zij zijn eigenlijk anti-politieke politieke filosofen. Bij Plato ligt idealiter de leiding uitsluitend in handen van speciaal opgeleide koning-filosofen. Hobbes betoogde dat de burgers er verstandig aan doen om al hun macht af te staan aan één enkele soeverein. Uit frustratie over de rommeligheid en onbetrouwbaarheid van politiek zweren ze die

af om dan maar de leiding in handen te geven van één of meer absolute heersers.

Niet alleen filosofen, maar ook gewone burgers voelen zich onzeker gemaakt door de willekeur, de onbepaaldheid en de rommeligheid van politiek. Om hieraan te ontkomen kiezen ze soms voor een populaire en autoritaire leider omdat die tenminste een duidelijke lijn aangeeft en handhaaft. Ze beseffen vaak onvoldoende wat voor een gevaar ze hiermee binnen halen. De gekozen leider zal mensen en instanties die hem bij het uitvoeren van zijn plannen dwarsbomen, of eenvoudig in de weg staan, negeren. Als dat niet voldoende blijkt zal hij ze uitschakelen, isoleren, opsluiten of ombrengen. Hij is dan een tiran geworden die zich tegen zijn eigen burgers keert omdat zij met hem van mening verschillen. Hij vernietigt de pluraliteit, de veelmondigheid, van burgers – de levensvoorwaarde voor het bedrijven van politiek. Al deze strategieën om aan de rommeligheid en onvoorspelbaarheid van politiek te ontkomen hebben, aldus Hannah Arendt, één

ding gemeen, namelijk het stellen van ‘making’, een proces waarbij een actor van begin tot eind in controle is, in plaats van ‘acting’, een politiek proces waarbij burgers een initiatief kunnen nemen, kunnen handelen, maar de uitkomst ervan niet in hun eentje kunnen controleren (*The Human Condition*, Doubleday, Garden City, New York, 1959, p.197). Die uitkomst hangt af van de respons van medeburgers. Politiek is ‘acting together’, initiatieven ontplooiën om een ‘wij’ tot stand te brengen. Dat ‘wij’ is geen vanzelfsprekend gegeven, het moet telkens opnieuw worden gevormd.

In de politiek zelf zijn vaak voorzieningen getroffen om het speelveld stabiel te houden. Een constitutie, een grondwet, legt een aantal spelregels vast die de fungerende politici tijdens het spel niet zomaar kunnen wijzigen. De wijzigingsprocedure van een grondwet vergt doorgaans tijd en gekwalificeerde (meer dan 50%) meerderheid van stemmen. Veel grondwetten (waaronder helaas niet die van Nederland) kennen een toetsing door een gewone

of bijzondere rechter van politieke besluiten en aangenomen wetten aan de grondwet. Ook bevat een grondwet doorgaans garanties voor onafhankelijkheid en onafzetbaarheid van rechters, voor een vrije pers en voor een eerlijk speelveld bij verkiezingen. Zonder deze garanties geen democratie, zou zouden we tot voor kort geneigd zijn geweest te zeggen. Thans denken een aanzienlijk aantal burgers daar anders over. Trump was en Orban is een democratisch gekozen leider. Zij gedragen zich autoritair. En zij tasten precies deze garanties van een democratisch speelveld aan dankzij welke zij verkozen konden worden. Zij bekritisieren rechters en sturen die met vervroegd pensioen, zij beschimpen en breidelen een vrije pers, en richten het speelveld van verkiezingen in zodat het permanent overhelt ten gunste van hun eigen partij. Dit alles schrikt veel van hun aanhangers niet af. Zij blijven hun eens gekozen leiders steunen. Toch kunnen er scheurtjes in hun onderneming ontstaan. Enkele jaren geleden werd de verkiezing van een tegenstander van Erdogans partij tot burgemeester

van Istanboel ongeldig verklaard vanwege vermeende fraude en onregelmatigheden. Bij de nieuwe verkiezing won de tegenstander met veel ruimere meerderheid!

Dat politiek altijd ook over politiek gaat ontdekte Frits van Oostrom, de voorzitter van de commissie die de geschiedenis canon voor het basisonderwijs tot stand bracht. Een hele prestatie die canon in een verdeeld, divers land. De minister van Onderwijs in het kabinet Rutte III, Van Engelshoven, zette deze verworvenheid op losse schroeven door te verklaren dat een herziening van de canon nodig is om meer schaduwkanten van de Nederlandse geschiedenis aan de orde te laten komen. Van Oostrom was niet blij met deze politieke interventie. Hij benadrukt dat de canon bedoeld is voor kinderen in het basisonderwijs. Over de politieke bemoeienis ermee zei hij in *De Volkskrant* van 18 juni 2019: 'Van mijn ontmoetingen met politiek heb ik geleerd dat politiek uiteindelijk over politiek gaat. Ik heb lang gedacht dat er verschillende opvattingen bestaan over

onderwijspolitiek, liberale, socialistische, christelijke. En dat zou elkaar dan ergens moeten ontmoeten. Tegenwoordig denk ik dat onderwijspolitiek over politiek gaat en dat onderwijs de arena is waar partijen elkaar bestrijden.’ Politici en politieke partijen zijn in zijn ervaring enkel met elkaar bezig. Die conclusie lijkt mij te ver gaan. Politiek gaat behalve over beleid en regelgeving altijd ook over de arena waarin politiek wordt bedreven. Als de arena niet op orde en begrensd is, dan kan daarin niet worden geduellerd. Zonder arena geen politieke beleidsbeslissingen. Soms krijgt het zoeken naar een arena prioriteit. En ja, politici kunnen zich verliezen in hun onderlinge strijd en in de hitte daarvan de inhoud waar het om ging vergeten. Van Oostrom heeft dat kennelijk ervaren in zijn vele contacten die hij als voorzitter van de geschiedeniscommissie en van de Koninklijke Academie van Wetenschappen had met politici die zich met onderwijs bezighouden: Ze pretenderen dat te doen, maar zijn uitsluitend met elkaar bezig en gebruiken het onderwijs als een van de platforms waarop ze

hun onderlinge strijd voeren. Hij veralgemeent zijn ervaring door te concluderen dat politiek altijd uiteindelijk over politiek gaat. Hij heeft gelijk, politiek gaat altijd *ook* over politiek, over de grenzen en regels van het speelveld. Maar hij heeft ongelijk door te suggereren dat dit altijd de gehele politieke werkelijkheid zou zijn. Het is niet of of, arena of inhoud, maar èn èn. Net als veel anderen heeft Van Oostrom een opvatting over wat politiek ‘uiteindelijk’ is. En net als bij veel anderen toont die opvatting teleurstelling. Er zijn weinig stemmen die de vreugde van politiek bedrijven bezingen, de ‘public happiness’ die zich volgens Hannah Arendt in momenten van revolutionaire verandering manifesteert. Mark Rutte straalt dit plezier in politiek uit, maar hij wordt daarom doorgaans eerder belachelijk gemaakt dan geprezen.

Eenzijds een grote variatie van opvattingen over wat politiek is, kan en mag, anderzijds de noodzaak om tot een gedeelde notie van politiek te komen. In de volgende paragrafen wil ik de diversiteit van opvattingen over politiek

nader uiteenzetten en nagaan hoe deze worden ingezet en omgevormd in de strijd om tot alle burgers bindende politieke besluiten te komen.

Waarop politici elkaar afrekenen

Laten we onze voorlopige definitie aanhouden: Politiek is strijd met woorden om de beslissingsmacht in de staat. Dan rijst de vraag met welke middelen die strijd wordt gevoerd en wat als succes, als overwinning en verlies, geldt. Opmerkelijk is dat terwijl politiek door veel burgers als vunzig en gewetenloos of onethisch wordt gezien, de onderlinge afrekening tussen politici toch vaak in ethische termen plaats vindt.

Neem liegen. Machiavelli (*Il Principe*, hoofdstuk xv) poneerde een onaangename waarheid over politiek. Wie zich als goed mens daar staande wil houden, moet, omdat hij te midden van zoveel slechte mensen opereert, bereid zijn waar nodig te liegen en zelfs geweld te gebruiken. Doet hij dat niet dan wordt hij weggevaagd. Deze observatie van Machiavelli wordt door veel burgers gedeeld. Een politicus

die beweert nooit te liegen is als een chirurg die zegt nooit te snijden. Liegen hoort, hoe pijnlijk ook, bij het vak. Desalniettemin wordt liegen in de politiek hard afgestraft. Het hoort erbij, maar wie erop betrapt wordt moet aftreden. Dat geldt voor een minister die het parlement onvolledig of onjuist inlicht, of die lang geleden fabuleerde over zijn aanwezigheid in Poetin's dacha.

Politieke ethiek is een merkwaardig fenomeen. Ethiek behelst de vraag: Wat mag ik niet doen en wat moet ik doen. Het gaat om het eigen handelen. Ethiek kan ook worden ingezet als instrument van kritiek en macht over anderen. Ethiek in deze laatste zin is niet congruent met die in de eerste zin. Denk maar aan het voorbeeld van liegen: Dat mag in de politiek zolang je maar niet betrapt wordt. Gebeurt dit wel, dan mag het ineens niet meer en geldt het als een doodzonde. De collega-politicus die je ontmaskerde heeft dan gescoord.

Politici rekenen elkaar niet alleen af op eerlijkheid en betrouwbaarheid, maar ook op kundigheid, competentie. Wie broddelwerk aflevert

is op den duur niet houdbaar. Dat geldt voor bewindspersonen en voorzitters van het parlement. Behalve naar ethiek en competentie wordt ook gelet op een derde factor: Macht. Een machtig politicus die zich misdraagt is moeilijk aan te pakken. Een mega-eigentijds voorbeeld was Donald Trump.

Veel communicatie tussen mensen bestaat uit elkaar vertellen wat juist gedrag is. Zo proberen ze een orde in hun verhoudingen in stand te houden. Het dagelijkse sociale leven is er vol van. Morele kritiek is ook de pasmunt van politiek debat en strijd, maar daar is de geloofwaardigheid ervan blijvend problematisch. Als liegen bij politiek hoort zoals ademen bij menselijk leven, dan zijn politici die moord en brand schreeuwen als ze een collega op leugens vastpinnen zelf eigenlijk oneerlijk en dus niet betrouwbaar. Politiek kan niet functioneren zonder (een minimum aan) vertrouwen – een minister die een stemming over een vertrouwenskwesitie verliest moet aftreden. Maar de politiek is zelf, gegeven de aard van het beest,

niet te vertrouwen. Gewone burgers beseffen dat en vinden het daarom moeilijk hun houding tegenover politiek te bepalen. Ze zien dat politiek voor een orde zorgt die voorkomt dat we elkaar in een burgeroorlog de kop in slaan. Ook waarderen ze dat er in de politieke arena vaak ruimte voor democratie is – voor deelname door, en aandacht voor de positie van, gewone burgers. Dat is positief. Negatief is anderzijds dat die gewaardeerde politiek zelf zo modderig en leugenachtig is, en als het om democratie gaat de burger vaak een fopspeen geeft. Politiek is een soort noodzakelijk kwaad dat de gewone burger met gezond wantrouwen tegemoet mag treden.

Behalve liegen zijn er nog meer onsmakelijke kanten aan politiek. Bijvoorbeeld corruptie en geheimhouding. Van corruptie, omkoperij, spreken we als publieke bevoegdheden door iemand gebruikt worden om er persoonlijk voordeel van te hebben. Dat kan geld zijn, maar ook bestaan in een betere kans op benoeming in een begeerde functie. Politici zijn niet alleen

vatbaar voor omkoping door derden, maar kunnen ook elkaar voordeeltjes toespelen. Als corruptie wordt aangetoond moet de betreffende politicus de laan uit. Soms voor goed, maar vaak ook maar voor even – na verloop van tijd zien we dan de betrokkene weer in andere publieke functies opduiken. Kennelijk zijn er politieke zondes, die na verloop van tijd vergeven worden, en politieke doodzondes met fatale afloop. Voor buitenstaanders is het verschil tussen beide niet evident, je moet een insider zijn om aan te voelen wat kan en wat niet. Mogelijk zijn de buitenstaanders ook niet erg geïnteresseerd in de mate van corruptie. De VVD kende de afgelopen jaren meer corruptieschandalen dan andere politieke partijen, maar de kiezers hebben de partij daarvoor niet gestraft.

Dat kan te maken hebben met geheimhouding. Misschien denkt de VVD kiezer dat alle partijen corrupt zijn, maar dat de eigen partij dat minder geheim heeft gehouden. Die eerlijkheid siert dan eigenlijk die partij. Geheimhouding heeft altijd een belangrijke plaats gehad in

het arsenaal van politieke strijdmiddelen. Niet alleen tussen politici onderling, maar vooral ook in de verhouding tussen staat en gewone burger. Sommige informatie moet niet publiek worden om de burgers niet in paniek te brengen. Zolang de overheid vrijwillig openheid betracht over missers, rampen en gevaren is de situatie niet heel ernstig, zo kan je denken. Als er werkelijk iets heel ernstigs aan de hand is, wordt geheimhouding betracht om maar geen paniek te zaaien. Iets dergelijks deed zich voor bij de Eurocrisis enkele jaren geleden, die nog veel ernstiger was dan de politieke leiders indertijd deden voorkomen. Geheimhouding speelt ook tussen politici onderling een rol. De één weet iets van de ander, maar houdt dat vooralsnog voor zich. Daardoor heeft hij macht over die ander en kan hij die beïnvloeden. Sommige feiten, bijvoorbeeld over seksuele escapades, worden niet ingezet in de politieke strijd, maar zij blijven toch boven de markt hangen. Ruud Lubbers ging in Nederland lange tijd vrijuit, maar moest later wel zijn post bij de Verenigde Naties opgeven. Geheimhouding speelt ook een

rol bij de inschatting van iemands plaats in de politieke hiërarchie. ‘Wie weet wat’ markeerde vanouds iemands plaats in de hofhouding van de koning. De hedendaagse politiek kent geen officiële hofhouding, maar wel hofhouding gedrag waardoor mensen hun relatieve afstand tot het (vermeende) machtscentrum markeren.

Geheimhouding kan een publiek belang dienen, maar wordt toch ook wel ingezet om eigen falen te verbergen en kritiek buiten de deur te houden. De journalist Bas Haan (*De Rekening voor Rutte: De Teevendeal, het bonnetje, en de politieke prijs voor leugens*, Prometheus, Amsterdam, 2017) schreef een onthullende studie over de bonnetjesaffaire bij het ministerie van Veiligheid en Justitie – Teeven, Opstelten, en ook Rutte. Allemaal VVD’ers die bij Justitie eindelijk orde op zaken zouden stellen, de veiligheid (dat wil zeggen het ‘gevoel’ van veiligheid) van de gewone burger voorop zouden stellen, en een Nationale Politie uit de grond zouden stampen. Die vorming van een Nationale Politie werd een onsmakelijke

banencarroussel waarbij ontoelaatbare zelfbeoordeling van enkele insiders uiteindelijk tot hun ontslag leidde. De bonnetjes van de Teevendeal waren aanvankelijk onvindbaar. Er was een externe onderzoekscommissie onder leiding van de onvolprezen Martin Oosting nodig om een en ander boven water te brengen. Net als een onderzoekscommissie onder leiding van de oud-president van de Hoge Raad, Willibrord Davids, nodig was om boven water te krijgen dat en hoe premier Balkenende Nederland bij de tweede Irakoorlog had betrokken.

Bas Haan maakt een intrigerende observatie. Hij vraagt zich af waarom betrokken politici zich zo in bochten wrongen om ervoor te zorgen dat bepaalde feiten niet naar buiten zouden komen. Door dit wringen maakten ze de zaak, toen die eenmaal publiek was geworden, immers nog erger. Zijn verrassende antwoord is speculatief maar ook verontrustend: geheimhouding van onwelgevallige feiten lukt doorgaans wel, het is een standaard onderdeel van het arsenaal van de politicus. De gevallen waarin het niet lukt om de

waarheid onder de pet te houden, zijn volgens hem uitzonderingen. Net als liegen regel zou zijn en erop betraapt worden uitzondering. Of Haan gelijk heeft weet ik niet. Maar zijn speculatie laat wel zien hoeveel ruimte er bestaat om de verborgen en mysterieuze kanten van politiek naar eigen beste overtuiging in te vullen.

Liegen, corruptie en onterechte geheimhouding zijn spectaculaire en extreme gevallen, waarbij spelers tijdelijk of blijvend uit de politieke arena worden verwijderd. Het gewone leven in die arena is ook vol van situaties waarin politici elkaar de maat nemen. Doordat dit zo voortdurend gebeurt is een arena als de Tweede Kamer eigenlijk een soort reputatiemarkt. Politici nemen elkaar de maat en moeten dan afwachten door hoeveel collega's hun oordeel wordt gedeeld. Fractieleden kunnen bij de algemene beschouwingen door het ijs zakken of juist waardering oogsten en aan status winnen. Dit elkaar voortdurend de maat nemen zorgt ervoor dat een gedeelde notie van politiek ontstaat en in stand wordt gehouden. Geen

voor eens en altijd vastgelegde notie, maar een dynamische bij de tijd passende notie die resulteert uit het samenspel tussen oordelen van politici over elkaars optreden. Die dynamiek kan ook vastlopen als partijen niet naar elkaar luisteren en zich aan het oordeel van leden van andere partijen niets gelegen laten liggen – de situatie in de Verenigde Staten in het afgelopen decennium. Betraapt worden op leugens is daar geen reden meer om het speelveld uitgestuurd te worden. De leugens van Trump, president van de Verenigde Staten, werden lange tijd geaccepteerd als een voldongen feit en gewaardeerd als permanente bron van vermaak. Uiteindelijk hebben echter bijna alle rechters en een meerderheid van de kiezers geweigerd om met deze leugens mee te buigen.

Kritische oordelen kleuren al met al in sterke mate het beeld dat media van politiek presenteren en dat veel gewone burgers met zich mee dragen. Het ziet er weinig verheffend uit, elkaar vliegen afvangen en afserveren, liegen en falen verdoezelen. Is dat alles? Nee, beslist niet. Er zijn

ook gevallen waarin politiek constructief succes heeft, waarin samen dingen tot stand worden gebracht die buiten het bereik van individuele groepen burgers liggen. Denk bijvoorbeeld aan de Deltawerken (waar de ongeduldige Zeeuwen zelf voor de Zeelandbrug zorgden omdat het grote project ze te lang duurde). Of aan de initiatieven van minister van Financiën Wouter Bos om omvallende banken te redden. Of aan momenten van ‘public happiness’, van trots en voldoening over deelname aan de publieke zaak, zoals juni 2019 bij de massale protesten in Hong Kong. Dit moge allemaal zo zijn, maar de negatieve beeldvorming over politiek overheerst toch, zeker in vrije samenlevingen. In autoritaire en totalitaire regiem is wel geprobeerd om de media vooral positief nieuws over politieke prestaties van de leiders te laten brengen. Geloofwaardig zijn die pogingen meestal niet. In vrijere samenlevingen heeft kritiek de overhand in politieke beeldvorming. Net als in de wetenschap niemand de waarheid bezit, maar die waarheid wel benaderd wordt door onwaarheid aan de kaak te stellen, net als

in het recht niemand de gerechtigheid in pacht heeft maar we die wel benaderen door evident onrecht te benoemen en uit te bannen, zo gedijt een relatief vrij politiek stelsel bij een gezonde dosis kritiek waardoor politiek ontoelaatbaar gedrag aan de orde wordt gesteld en soms ook wordt bestraft. Vrije samenlevingen ontlenuen hun veerkracht aan de manier waarop daar met conflict, met verschil van inzicht en overtuiging, wordt omgegaan. Namelijk zodanig dat de behandeling ervan de algemeenheid ten goede komt: concurrentie op de markt, hoor en wederhoor in het recht, regeren en oppositie voeren in de politiek, en rivaliserende visies op wat waar is in de wetenschap. Een vrije samenleving voedt zich door ‘a steady diet of conflicts’, naar de gevleugelde woorden van Albert Hirschman (*A Propensity to Self-subversion*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1995, p.243).

Aandacht

Enkele jaren geleden sprak ik met Maarten van Poelgeest, eertijds GroenLinks-wethouder

in Amsterdam. Hij vertelde dat de hoofdstrijd in de fracties, landelijk en lokaal, ging om aandacht in de media. En dat vervolgens 'zichtbaarheid' bepalend wordt bij de samenstelling van de kandidatenlijst. Dat wil zeggen, wie niet voldoende zichtbaar is geweest komt er niet op. Zichtbaarheid is niet altijd zonder meer beslissend, maar wel een harde toegangsvoorwaarde. Een condition sine qua non, zoals de juristen het noemen, een noodzakelijke maar niet altijd voldoende voorwaarde. Zichtbaarheid speelt ook in toenemende mate mee als criterium van wetenschappelijke excellentie. Bij het afscheid van Robbert Dijkgraaf als president van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen loofden zonder uitzondering alle feestredenaars diens optreden in *De Wereld Draait Door*. Bij de keuze van gasten voor TV-programma's als *Buitenhof* of *Pauw* speelt de vraag of de aspirant gast de aandacht van de kijker kan vasthouden een beslissende rol. Wie dat volgens het programmateam niet kan, wordt niet gevraagd, zo vertelde Rachel Franse, die jarenlang de uitnodigingen voor *Pauw* &

Witteman en later voor *Pauw* alleen verzorgde, in *De Volkskrant* (7 september 2014).

Twee conclusies dringen zich op. Wie aandacht kan genereren en vasthouden, krijgt daardoor meer aandacht. En zichtbaarheid, het vermogen om aandacht te trekken en vast te houden, werkt door als criterium bij oordeelsvorming binnen de beroepsgroep. Het eigen, beroepsmatige, kwaliteitsoordeel gaat minder zwaar wegen. Als iemand de horde van zichtbaarheid niet lijkt te kunnen overspringen, dan moet hij of zij wel heel goed zijn om toch door de selectie te komen.

Aandacht houd je vast door mensen te blijven boeien, door op te vallen. Dat kan door positieve eigenschappen, zoals die van de welbespraakte Barack Obama of van het aanstekelijk vrolijke voetbalgenie Frenkie de Jong. Dat kan ook door excentriciteit ten toon te spreiden, zoals Pim Fortuyn met zijn kleding, Bentley en chauffeur, of Thierry Baudet met zijn wereldbeschouwelijke overwinningstoespraak na de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Aandacht

kan je ook vasthouden door je te misdragen. Bram Moszkowicz verscheen in de uitzending van *Pauw & Witteman* op de dag dat hij als advocaat werd geroyeerd. Willem Holleeder was gast in Twan Huys' *College Tour*. Donald Trump bleef boeien door de onzin die hij durfde uit te kramen. Enkele jaren geleden poseerde hij ineens als vredestichter door te vertellen dat hij op het laatste moment een aanval op Iran had afgeblazen. Kan het nog gekker, zo vroegen velen aan deze zijde van de Atlantische oceaan zich af. En dus bleven ze geboeid kijken.

Aandacht is in onze samenleving een schaars goed. Wie de aandacht van de gebruikers van digitale media weet vast te houden kan ze gewenste kanten op sturen. Als eenvoudige gebruiker krijg ik het gevoel dat mijn aandacht wordt gekaapt, dat pogingen om mij te verleiden soms ontaarden in pogingen mij te gijzelen door op mijn verlangens, kenmerken en verslavingen in te spelen. Dat kan ook gebeuren via een omweg als op basis van opgeslagen kenmerken verkiezingsboodschappen worden

verzonden die precies passen bij de verlangens en overtuigingen van de geadresseerde – hij voelt zich daardoor thuis, begrepen. In 2016 gebruikte de republikeinse partij in de USA bij verkiezingen op de persoon gerichte boodschappen die waren opgesteld op basis van Facebook-gegevens die door het bedrijf Cambridge Analytics waren verwerkt. Politiek is strijd om aandacht van de kiezer.

Over geboeid naar politici blijven kijken schreef Jeffrey Green een intrigerende studie *The Eyes of the People: Democracy in an Age of Spectatorship* (Oxford, Oxford University Press, 2010). Hij betoogt dat het 'vocale' model, dat probeert de burger zeggenschap te geven, de politieke en democratische theorievorming heeft beheerst, maar dat dit model niet meer past bij de feitelijke positie waarin de meeste burgers zich bevinden. Zij zijn betrekkelijk machteloos, hun stem doet er niet toe, en ze beseffen dit. Zij zijn en voelen zich tweederangsburgers. Pogingen om hun positie in termen van zeggenschap te construeren, zoals in de hedendaagse democratie-

theorieën gebruikelijk, komen steeds gekunstelder over. Green stelt voor om de 'vocal'-theorie, die autonome burgers een stem wil geven bij het tot stand komen van wetten en beleid, te vervangen door een 'ocular'-benadering die uitgaat van de blik waarmee burgers naar politieke leiders kijken. In deze visie is een leider iemand die zich waard betoont om bekeken te worden en oprecht (*candor*) overkomt. Zoals Trump in zijn dagelijkse tweets echt overkwam. Green somt voordelen van zijn oculaire democratietheorie op: Zijn theorie vermijdt de problemen van representatie waarin de gangbare democratietheorie verstrikt raakt; zijn theorie is esthetisch doordat die zich op schokkende, belangrijke gebeurtenissen richt; zijn theorie noemt hij solidair, omdat zo het begrip van 'the people' wordt heroverd; egalitair noemt hij zijn visie omdat daarin niet alleen de leiders, maar ook het volk Machiavellistisch mag zijn, dat wil zeggen geweld, list en leugen mag inzetten om de eigen zaak te behartigen. Green heeft een punt met zijn beschouwingen over de toeschouwersdemocratie (een term die

ten onzent al opdook voor zijn boek verscheen), maar in zijn enthousiasme slaat hij overboord. Een democratietheorie die zich uitsluitend bezighoudt met de blik van de burgers, met hun passief kijken, maar overwegingen van zeggenschap en onrecht buiten beschouwing laat, gaat eigenlijk niet meer over democratie.

Geboeid blijven we kijken naar wat misgaat – naar een verkeersongeval op de andere rijbaan bijvoorbeeld. Het tegemoetkomende verkeer dat doorstroomt registreren we nauwelijks. Ook in de politiek, zo zagen we eerder, houden vooral zichtbare uitglijders onze aandacht gevangen – de betrapte leugenaar, mislukte geheimhouding en verdoezeling van feiten, corruptie. Ons beeld van wat politiek doorgaans is wordt erdoor gekleurd. Misschien ten onrechte. Zou het niet in de politiek net zijn als in het verkeer, dagelijkse doorstroming en files, met zo nu en dan een botsing? Greens visie helpt ons beseffen dat aandacht voor politiek niet alleen door kritiek in stand wordt gehouden, maar ook door adoratie, door bewonderend en verbaasd kijken.

Kritiek en adoratie – soms krijgt het laatste de overhand, zoals bij Trump wiens leugens en seksisme adoratie geenszins in de weg stonden. Zelf zei hij dat hij op klaarlichte dag in New York iemand kon doodschieten en vervolgens toch verkozen zou worden. *The king can do no wrong.*

Plaats

De plaats waar politiek zichtbaar wordt is vaak niet dezelfde als die waar politiek wordt bedreven. Een persconferentie na afloop van een nachtelijke top van de nationale EU-leiders onthult wel iets, maar lang niet alles. Landelijk en lokaal worden gevoelige kwesties in achterkamertjes geregeld als ze te explosief zijn om in een openbare vergadering behandeld te worden. De openbare vergadering waarin het bereikte compromis bevestigd moet worden, is vaak een anticlimax. De gelederen worden gesloten gehouden. Idealiter worden in een representatieve democratie belangrijke politieke kwesties en tegenstellingen zichtbaar in een arena van gekozen vertegenwoordigers. Daar zijn leden van de regering verplicht te verschijnen, daar

worden ze aan de tand gevoeld en naar huis gestuurd als een meerderheid het vertrouwen in hen opzegt. Daar worden wetten, regels die alle burgers binden, besproken, geamendeerd en vastgesteld of verworpen.

De praktijk is anders. Akkoorden waardoor een regering tot stand kwam binden de regeringsfracties. Individuele fractieleden zijn gebonden aan het fractiestandpunt. De openbare behandeling van twistpunten voelt dan aan als een voorgekookte vertoning, een charade waarmee men de kiezende burger denkt zoet te houden en waarin hun gekozen vertegenwoordigers zich gedragen als stemvee. Als dit politiek is en als dit is wat mijn gekozen vertegenwoordiger doet, dan heeft het uitbrengen van mijn stem bij verkiezingen weinig zin, zo concluderen sommige kiezers. Niet alle, want velen beseffen wel dat politiek niet altijd bedreven kan worden volgens het ideale script van behandeling in een arena van gekozen vertegenwoordigers. Maar als de charade regel wordt, het parlement een permanente schijnvertoning is, dan

is er iets ernstig mis met de vertegenwoordigende democratie. De deelnemers in de arena van gekozen vertegenwoordigers spannen zich in om zo'n toestand te vermijden en politiek zich in de arena en niet daarbuiten te laten voltrekken. Ze beschikken ook over middelen, bevoegdheden, om dit af te dwingen, zoals het recht om leden van de regering te doen verschijnen en te bevragen, om moties in stemming te brengen en om eigen onderzoek te doen, eventueel met de plicht om onder ede te getuigen. In Groot Brittannië slaagde het Lagerhuis erin om via rechterlijke interventie zeggenschap over de uitvoering van Brexit op te eisen. Zonder goedkeuring door het parlement geen Brexit-akkoord. Een triomf voor de vertegenwoordigende democratie, *Parliament* neemt het heft in handen en bevestigt zijn eigen soevereiniteit. Echter, vervolgens bleek men niet in staat om een meerderheid voor het uitonderhandelde Brexit-akkoord te vinden, waardoor een harde Brexit zonder akkoord, waarin een meerderheid ook niet terecht wenste te komen, de default-optie werd. Het Lagerhuis bleek niet

in staat om zijn taak, het uitdragen van tegenstellingen en die via constructieve compromissen te beslechten, uit te voeren. Premier Theresa May ruimde het veld en daarna moest een leiderschapsverkiezing door leden van de Conservatieve Partij uitkomst brengen. Dat was niet de manier waarop het parlement zijn soevereiniteit dacht gestalte te geven. Weinig toeschouwers die zich buiten de parlementaire bubbel bevinden hechten hieraan geloof. Zij zien dat hun gekozen vertegenwoordigers niet in staat zijn om het politieke handwerk tot een goed einde te brengen.

De gebeurtenissen in de arena van volksvertegenwoordigers worden door de meeste burgers niet in levenden lijve ervaren. Er zijn enkelen die, na grondige inspectie door beveiligers, de publieke tribune bevolken, maar de meeste burgers nemen toch kennis van het parlementaire gebeuren zoals dit in de media wordt weergegeven. Om te renderen en overleven moeten de media de aandacht van de kijker of lezer vasthouden. Zij vertonen dus bij voorkeur

dat wat boeiend belooft te zijn. Het dagelijkse politieke handwerk van manoeuvreren en compromissen smeden valt daar niet onder. Wat aandacht trekt zijn missers, knallende ruzies en onbesuisde uitspraken van politici. Wat zichtbaar is in de media is dus niet het hele politieke gebeuren, maar een eenzijdige selectie daaruit. Een volksvertegenwoordiger die in die selectie niet voorkomt, die niet ‘interessant’ is, geldt als onzichtbaar, waardoor zijn kans om op de volgende kandidatenlijst bij verkiezingen te verschijnen gering is. Begrijpelijk is dan dat volksvertegenwoordigers hun optreden mede laten sturen door hun drang naar zichtbaarheid. Zodoende zijn de media niet enkel selectief in hun weergave van de politieke arena, maar beïnvloeden ze indirect ook wat daar gebeurt. Dergelijke onwenselijke eenzijdigheid, cq partijdigheid, wordt binnen grenzen gehouden doordat media elkaar beconcurreren en bekritisieren. Een adequate en onpartijdige weergave geldt als norm van goed mediagedrag. Doordat een concurrent een zuiverder weergave van het parlementair-politieke gebeuren biedt, wordt

de eigen weergave als eenzijdig en minder fair ontmaskerd – geen goede journalistiek.

Een parlement moet niet alleen de kiezers vertegenwoordigen, maar ook de politiek, dat wil zeggen ervoor zorgen dat politieke verwickelingen en besluiten in het parlement zichtbaar en betwist kunnen worden. Dat wordt extra moeilijk als de politiek naar elders, buiten bereik van ministers en van parlementaire bemoeienis, is verplaatst. Soms is zo’n verplaatsing bewust gekozen, soms een onbedoeld sluipend proces. Bewust gekozen is de verplaatsing naar zelfstandige bestuursorganen en naar instanties als het Openbaar Ministerie waar beslissingen over vervolging van misdrijven worden genomen waarmee de minister zich doorgaans niet hoort te bemoeien. Maar als er bij die besluiten op afstand zich zaken voordoen die verontwaardiging oproepen, dan gaat de Kamer vaak op zijn achterste poten staan en wordt de minister gemaand zijn verantwoordelijkheid met de hand aan de ploeg uit te oefenen.

Bewust gekozen is ook de overdracht van politieke bevoegdheden naar instanties van de Europese Unie. Premier Rutte kon in verkiezingstijd wel beloven dat er geen cent meer naar Griekenland zou gaan, maar moest later toch instemmen met een nieuwe operatie om de Euro te redden.

Sluipend is de verplaatsing van zeggenschap van de minister naar de ambtenarij, zoals indertijd kostelijk verbeeld in de TV-serie *Yes, Minister*. Zeggenschap werd uitdrukkelijk bij de minister gelegd, maar het bleef de ervaren en beter geïnformeerde topambtenaar die aan de touwtjes trekt en onbesuisde ideeën van de minister laat verzanden.

Sluipend is ook de toenemende macht van het bedrijfsleven in de politiek via lobbyen, financiering van verkiezingen en het benoemen van eigen mensen op ministersposten. Vroeger kwam dat laatste eerder te weinig voor – in Nederland werd het ontbreken van personen uit het bedrijfsleven op ministersposten en in de

Tweede Kamer door velen betreurd. Maar deze roep om meer invloed wordt gesmoord door de aanblik van de politiek in de USA onder Bush jr en Trump, waar de draaideur tussen politiek en Wallstreet, c.q. Goldman Sachs, volop draaide en het bedrijfsleven feitelijk de scepter leek te zwaaien. In Nederland hadden we de kwestie rond de afschaffing van de dividendbelasting, waarbij de leiding van Unilever Rutte plotse-ling in de kou liet staan door de voorgenomen vestiging van het hoofdkantoor in Nederland niet door te laten gaan.

Hoe sterk de greep van bedrijfsleven op politiek is wordt betwist, maar dat die invloed er is zien allen. Politiek theoreticus Sheldon Wolin spreekt over ‘inverted totalitarianism’, over een democratie die in de greep is van een alomvattende en alles beheersende macht van bedrijven (*Democracy Inc.: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*, Princeton University Press, Princeton, 2008). Zijn betoog bevat meer aanklacht dan bewijs. Maar ook wie minder gevaren ziet dan Wolin, moet toch

toegeven dat de directe en indirecte invloed van het bedrijfsleven op de politiek de afgelopen decennia verontrustend is toegenomen. De indirecte invloed voltrekt zich via een beroep op de 'realiteit' van globalisering, internationale financiële markten, technologische vernieuwing en dergelijke. Verzet daartegen door antiglobalisten neemt toe. Men hoeft hun beweringen niet allemaal te geloven om toch toe te geven dat zij een punt hebben, een reëel probleem signaleren. De politiek kan niet zonder de drie G's van Geloof, Geweld en Geld, van kerk, leger en bedrijf. Maar om vrij te blijven dient de politiek tot elk van drie een gepaste afstand te bewaren en waar nodig het eigen primaat te bevestigen (geen militairen met wapens in het parlement, zoals kort na het invoeren van democratie in Spanje na de dood van Franco).

Verplaatsing van de politiek is ook voor aanhangers van de theorie van een 'deep state' in de USA een probleem. De macht van de gelijkgezinde elite van regeerders, die de geheime diensten, de rechterlijke macht en de bureaucratie

bevolken, moet volgens hen worden gebroken.

Verplaatsing van politiek is tenslotte ook een probleem als referenda de soevereiniteit van het parlement doorkruisen. De chaos rond het Brexit-referendum en de nawerking daarvan in het Lagerhuis zijn een schrijnend voorbeeld. In Nederland durfde D66 minister Ollongren het niet aan de aanbeveling over te nemen van de commissie Remkes om een bindend correctief referendum in te voeren.

Voor de gewone burger, die wil volgen wat er politiek gebeurt, is de vergaande verplaatsing van de politiek van de arena van gekozen vertegenwoordigers naar elders verwarrend. Waar moet hij naar kijken, waarop reageren? De openbaarheid en persvrijheid, die rond het parlementaire gebeuren nog steeds gelden, ontbreken vaak op die plaatsen elders waar vermoed wordt dat politiek zich voltrekt. De gewone burger heeft zodoende amper ruimte om zijn angsten en fantasieën op een ondoorzichtig politiek gebeuren te projecteren.

Gewone politiek is niet gewoon

Deze opsomming van eigenaardigheden van het politieke bedrijf voedt de overtuiging dat het er altijd, onvermijdelijk, zo toegaat. Veel mensen die zichzelf als nuchter beschouwen denken er inderdaad zo over. Zij hebben een cynisch, negatief, beeld van politiek. Zij doen alles wat daar niet in lijkt te passen af als illusie, als bedrog. Naar mijn overtuiging ten onrechte. Politiek is complexer en ongewoner dan zij zich voorstellen.

Politiek bedrijven is een bijzondere activiteit, anders dan het dagelijks leven. Mensen hebben minachting ervoor vanwege de rommeligheid en leugenachtigheid, maar beseffen tegelijkertijd dat ze zonder politiek nog slechter af zouden zijn – overgeleverd aan blind toeval en willekeur. Politiek wordt niet alleen verguisd, maar geniet ook aanzien omdat mensen beseffen dat de woordenstrijd gaat om toegang tot staatsmacht, dat wil zeggen tot posities van waaruit wettige dwang en desnoods geweld mag worden uitgeoefend. Een dwang en geweld die in het gewone verkeer tussen burgers taboe zijn. Zonder

die staatsmacht zou de dwang waaraan mensen sowieso onderhevig zijn naar willekeur worden uitgeoefend. Politiek geeft burgers een aandeel in de formulering en bewaking van de condities waaronder staatsdwang mag worden uitgeoefend.

Politieke strijd gaat

- over de inrichting van de orde in het samenleven,
- over definiëring en bestrijding van onrecht,
- over opbouwen van veerkracht om verrassingen als Covid of een kredietcrisis aan te kunnen,
- over de moed om grote projecten als de Delta-werken aan te pakken
- en tenslotte over zingeving, over het bepalen van wie wij (willen) zijn en wat wij aan het doen zijn.

Het formuleren van zo'n verhaal over 'wij burgers' is altijd, soms expliciet maar meestal impliciet, mede inzet van politieke strijd. Obama kreeg het gevoel dat de draad van het verhaal hem ontglipt was. 'I found myself wondering whether we'd somehow turned a virtue into a vice; whether trapped in my own highmindedness I'd failed to tell the American people a story they could believe in; and

whether, having ceded the political narrative to my critics, I was going to be able to wrest it back.' (*A Promised Land*, Crown, New York, 2020, p.525). Hij was begonnen met de belofte 'Yes we can!' met het idee dat 'Politics doesn't have to be what people think it is. It can be something more.' (o.c. p.43).

Die belofte van wat politiek zou kunnen zijn steekt telkens weer de kop op in situaties van crisis waarin mensen gemobiliseerd worden, samendrommen op centrale pleinen, en een andere manier van politiek bedrijven zien gloren. Net als bij Obama verdrinkt die belofte al spoedig in het moeras van de dagelijkse politiek. Is dat onvermijdelijk? Nee, ik zal verderop aantonen dat die belofte niet inherent loos is. Laten we bezien wat die belofte inhoudt, waardoor die wordt gevoed, en wat gedaan kan worden om hem bestendiger te maken.

De belofte van politiek

De belofte van politiek komt telkens weer spontaan op. In revolutionaire situaties, na afloop van een oorlog als we vastbesloten zijn om het samen anders te gaan doen en bepaalde excessen zoals Auschwitz nooit meer toe te laten. De belofte weerklinkt ook als er een politicus als Obama of een partij als D66 in de jaren zestig verkiezingen wint waarmee een uitzicht gloort op een andere manier van politiek bedrijven. Hannah Arendt (*On Revolution* Viking, New York, 1965, p.124) spreekt van handelen als iets nieuws beginnen in de publieke sfeer. Wie zulke initiatieven ontplooit ervaart volgens haar 'public happiness'. Dat geluksgevoel ervaren velen die in situaties met uitzicht op vernieuwing gehoor geven aan de belofte van politiek. Arendt wijst er ook op dat het succes van dergelijk handelen afhangt van de respons van medeburgers in de publieke

arena, een respons die door de initiatiefnemer in zijn eentje niet kan worden afgedwongen of gecontroleerd. De vorming van een 'wij' is een zaak van samen handelen, van initiatieven en daaropvolgende respons van mensen die anders zijn en denken dan de initiatiefnemer. Laatstgenoemde kan deze toevoegingen aan zijn oorspronkelijke opzet als een verrijking ervaren. Vaak zal hij echter de toevoegingen als vertraging, verwatering en bezoedeling van oorspronkelijk zuivere initiatieven zien. De gewone dagelijkse politiek met zijn spelletjes en bedriegerijen lijkt dan weer de overhand te krijgen. De belofte van gisteren is verdronken, uitgeblust blijft de handelende burger achter.

Een illusie?

Was de belofte van politiek een droom van naïevelingen? Is samenwerking in de politiek tussen mensen die van elkaar verschillen en die verschillen vreedzaam en productief met elkaar willen verbinden een illusie? Blijft politiek toch altijd naar de aard van het beestje een spel tussen spelers die op eigenbelang

uit zijn en elkaar als zij de kans zien een loer draaien? Winnen de profiteurs het op den duur van de samenwerkers?

Wie de logica van het Prisoners Dilemma tot zich heeft laten doordringen zal geneigd zijn die vraag bevestigend te beantwoorden. In het Gevangenen Dilemma zitten er twee mensen gevangen van wie wordt vermoed dat zij samen een misdaad hebben begaan. De autoriteiten zorgen ervoor dat de gevangenen niet met elkaar kunnen communiceren en proberen hen te verleiden om hun daden te bekennen. Zij doen elk van de gevangenen het volgende aanbod: Als jij bekent en de andere gevangene ontkent krijg jij 1 jaar en de andere 4; als jullie allebei bekennen krijgen jullie elk 3 jaar; als jullie beiden zwijgen krijgen jullie elk 2 jaar; als je partner bekent en jij zwijgt dan krijgt hij 1 jaar en jij 4. Elke gevangene overweegt als volgt: als mijn partner zwijgt is bekennen voor mij de beste keuze, ik krijg dan 1 jaar; als mijn partner bekent levert zwijgen mij 4 jaar op en is het dus voordeliger om te bekennen zodat ik net als hij 3

jaar krijg. Voor elk van beiden is dus bekennen de dominante strategie. Daardoor krijgen zij elk 3 jaar. Dat is voor beiden slechter dan de 2 jaar die zij elk krijgen als zij beiden zwijgen. Waarom kiezen zij dan niet voor deze optie? Samenwerken door beiden te zwijgen is geen stabiele optie doordat de verleiding blijft bestaan om de eigen straf van 2 naar 1 jaar te brengen door te bekennen. Als beide partners aan die verleiding toegeven zijn zij weer terug bij elk 3 jaar straf. De logica van het Gevangenen Dilemma speelt ook in situaties van samenwerking tussen meer dan twee spelers. Een niet samenwerkende speler heet dan een 'free rider', die zonder zijn bijdrage wil profiteren van de vruchten van samenwerking tussen de overige spelers.

Het Gevangenen Dilemma is herkenbaar in maatschappelijke verhoudingen. Veertig mensen wonen rond een meer. Om dat niet te vervuilen brengen ze hun afval weg. Een mooie samenwerking. Als één luie omwonende stiekem in het meer loost is er misschien niets van te merken, maar als meer personen zo

handelen is de samenwerking kapot. De vakbeweging behartigt de rechten en belangen van arbeiders. De leden betalen contributie, maar niet leden profiteren ook van het werk van de vakbeweging. Als er te veel van die profiteurs zijn dreigt de vakbeweging failliet te gaan.

Er zijn wel pogingen ondernomen om dergelijke samenwerking tegen profiteurs te beschermen door de 'pay off structure', de beloningsstructuur, te wijzigen. Bijvoorbeeld door strenger toezicht op en zwaardere straffen voor vervuilers van het meer, of door leden van de vakbond exclusieve voordelen te bieden. Maar de fragiliteit van de samenwerking blijft toch een probleem. Hoe kan coöperatie stabiel worden gemaakt?

Voor een antwoord kunnen we te rade gaan bij vormen van samenwerking die langere tijd bestaan. In mieren- en bijenkolonies offeren individuen hun eigen kansen op nageslacht op ten behoeve van het voortbestaan van andere leden van hun gemeenschap. Hoe heeft in de loop van de evolutie zulk altruïstisch gedrag de overhand kunnen krijgen? De analyse in

termen van het Gevangenen Dilemma kan ook op de evolutie worden toegepast: Hoe kan het dat concurrerende eenheden als cellen, mieren of mensen toch tot samenwerking in staat blijken? Hoe kon de verleidelijke valstrik van profiteursgedrag worden vermeden?

Het ontstaan van samenwerking en opoffering

Die vraag beheerst het baanbrekende werk van Martin Nowak (*Supercooperators: Evolution, Altruism and Human Behavior or Why We Need Each Other to Succeed*, Cannongate, Edinburgh, 2011). Hij claimt dat er een derde principe van evolutie is naast mutatie en selectie, namelijk coöperatie (p. xviii). Hij onderscheidt een aantal mechanismen waardoor de valkuil van profiteursgedrag vermeden kon worden en samenwerking van de grond kon komen.

Het eerste mechanisme is *wederkerigheid*. Het Gevangenen Dilemma zoals hierboven weergegeven speelt zich af tussen twee personen die een eenmalige keuze maken. Wat als de spelers

elkaar vaker tegenkomen? Dat is de inzet van het Repeated Prisoners Dilemma dat door Robert Axelrod werd geïnitieerd (*The Evolution of Cooperation*, Basic Books, New York, 1984). Hij nodigde collega's uit om een keuzestrategie voor zo'n herhaald Gevangenen Dilemma in te dienen. Die programma's liet hij, in een computersimulatie, met elkaar concurreren voor het beste resultaat over alle speelrondes. De winnaar was de strategie *Tit for Tat*, ingediend door Anatol Rapoport: betaal de ander in de volgende ronde met gelijke munt. Beloon samenwerken met samenwerken en niet-samenwerken met niet-samenwerken. Deze simpele strategie won het van alle andere veel gecompliceerdere programma's. Veel later bleek dat *Win Stay, Lose Shift* (blijf bij je keuze als die winst gaf, verander die als verlies optreedt) nog wat beter werkt dan *Tit for Tat*. Van belang is het inzicht dat in beide gevallen een strategie wint die de bereidheid tot samenwerken op voorwaarde van wederkerigheid beloont. Als twee spelers herhaaldelijk met elkaar te maken hebben maakt wederkerigheid samenwerking mogelijk.

Tot nu toe keken we naar situaties waarin twee spelers in opeenvolgende speelrondes met elkaar te maken hebben. Hoe zit het als er meerdere spelers meedoen? A speelt met B, dan met C, met F en zo voort. Wederkerigheid kan bij interacties met wisselende partners niet werken. Vallen we daarmee terug in de uitzichtloze situatie van het eenmalige Gevangen Dilemma? Nowak denkt van niet. Hij introduceert het begrip *indirecte wederkerigheid*. Die komt tot stand doordat spelers de betrouwbaarheid van hun eenmalige partner aflezen uit diens reputatie. Staat hij bekend als betrouwbaar? Wat zeggen anderen over hem? Indirecte wederkerigheid is een tweede mechanisme waardoor samenwerking van de grond kan komen.

De voorgaande analyses hadden betrekking op een populatie van individuele spelers die allen in een gelijke situatie verkeren. Wat gebeurt er met de samenwerkingsmogelijkheden als spelers verschillend gesitueerd zijn? Nowak introduceert hier het derde mechanisme,

waardoor samenwerking van de grond kan komen: *ruimtelijke selectie*. Wie veel samenwerkers in zijn buurt heeft zal gauwer tot samenwerking komen. De kans dat samenwerking van de grond komt hangt af van je plaats in de samenleving. De structuur van de populatie doet ertoe. Clusters van samenwerkers hebben een aanzuigende werking.

Tot nog toe bekeken we individuen die door hun keuze om al dan niet samen te werken hun geschiktheid om voort te leven beïnvloeden. Wie goed kiest krijgt meer nageslacht. De selectie vindt plaats op het niveau van het individu. Selectie kan ook betrekking hebben op bovenindividuele eenheden zoals culturen, groepen, of naties. Nowak spreekt van *multi-level selection*, zijn vierde mechanisme waardoor samenwerking tot stand kan komen. Groepen die weten samen te werken kunnen de vruchten van samenwerking plukken die voor andere groepen waarvan de leden weinig bereidheid tot samenwerken vertonen buiten bereik blijven. Dat geeft ze een competitief

voordeel. Voorwaarde is wel dat er in de groep voldoende samenhang en loyaliteit is. Dit vierde mechanisme werkt goed samen met de eerste drie.

Nowak benadrukt het belang van taal die meer is dan een verzameling labels en kreten. 'Grammar.....enables words to cooperate to form new meanings.'(o.c. p.179). Een 'sophisticated society' kan niet zonder strijd met woorden die we politiek noemen. 'When there were more opportunities for deception, manipulation, cooperation, conflict – what we call politics – language became a necessity to gain support of others to make deals, to forge alliances, and to collaborate.' (o.c. p.187).

Geen illusie

En zo zijn we terug bij de vraag of politiek naar zijn aard vies is en de 'belofte van politiek' een illusie moet blijven. Ons uitstapje aan de hand van Martin Nowak heeft ons geleerd dat dit niet noodzakelijk zo is. Hij heeft aangegeven hoe samenwerking tussen eenheden die verschil-

lend zijn tot stand kan komen en de daarbij werkzame mechanismen benoemd en geanalyseerd kunnen worden. Bij de weergave van zijn inzichten hebben we tot nog toe niet vermeld dat coöperatie mogelijk en robuust kan zijn, maar niet het eeuwige leven heeft. In zijn computer-simulaties blijkt dat succesvolle clusters van samenwerkers vroeg of laat weer verdwijnen. Hoe komt dat? De vanzelfsprekendheid van samenwerking maakt groepen argeloos, te goed van vertrouwen, en daardoor vatbaar voor een invasie van bedriegers. Minder succesvolle groepen, waarin samenwerking minder 'normaal' is, bouwen door hun ervaring met bedriegers een zekere immuniteit op.

Geen eeuwig leven dus voor de belofte van politiek, maar ook geen noodzakelijkerwijs loze belofte, zo mogen we concluderen. Laten we dan nu nagaan hoe die belofte bestendig en waargemaakt kan worden. Hoe in de dagelijkse politiek die belofte een gangmaker en inspiratiebron kan zijn.

Vaardigheden

Samenwerken tussen burgers die van elkaar verschillen gaat niet vanzelf, instinctief zoals bij mieren. Het vereist bespreking van verschillende inzichten en initiatieven, schikken en plooiën, de ander in zijn waardigheid laten en leren leven met compromissen. Antagonistische coöperatie noemde ik dat vroeger eens, samenwerking met mensen met wie je anders burgeroorlog zou hebben. Dat vereist vaardigheden die je je al doende eigen moet maken. Richard Sennett wijdt er een hele studie aan (*Together: the Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation*, Allen Lane, London, 2012). Hij benadrukt dialogische vaardigheden, het vermogen om te luisteren en gezamenlijk te onderzoeken. Hij contrasteert die met dialectische communicatie die gericht is op waarheidsvinding en het weerleggen en elimineren van onhoudbare beweringen. In dialogische communicatie, daarentegen, probeert men allereerst de positie en gevoelens van de gesprekspartner te erkennen en begrijpen. Veel publieke instituties laten volgens Sennett te weinig ruimte voor een

dialogoog met burgers. Dit komt doordat samenwerking aan de top, waardoor compromissen en regelingen tot stand komen, vaak ten koste gaat van verbinding met de basis (o.c. p.46).

‘People’s capacities for cooperation are far greater and more complex than institutions allow them to be.’ (o.c. p.29). Sennett heeft groot vertrouwen in het vermogen van gewone burgers om begripvol samen te werken. Dat siert hem. Maar zijn gedachte dat instituties stelselmatig dat vermogen onderschatten is in zijn algemeenheid niet houdbaar. Er is vaak ook sprake van overschatting. Regelingen en instellingen vragen van gebruikers immers dikwijls bureaucratische en administratieve vaardigheden waarover velen van hen niet beschikken. Een behoorlijk aantal burgers heeft een beperkt repertoire van omgangsvormen dat niet aansluit op wat instituties en regelingen van hen eisen.

De omvang en bestanddelen van zo’n repertoire doen ertoe. In een leeronderzoek gingen

studenten van mij na hoe burgers erin slagen om ruzies te vermijden in situaties waarin je die wel verwacht. Een van hen trok een tijd bij de brandweer in, een ander in een asielzoekerscentrum, een derde volgde een hot issue in de gemeenteraad. De communicatiestrategieën en vaardigheden verschilden per geval, maar er was ook een algemene conclusie: Als een bepaalde vorm van communicatie uit de hand dreigde te lopen dan switchte men naar een ander soort communicatie. Zo was in het geval van de gemeente de raadsvergadering waarin vuurwerk werd verwacht een anticlimax. Men vond de kwestie zo brandbaar dat men die in apart overleg buiten de vergadering onschadelijk had gemaakt. Een repertoireswitch maakte ik mee in de metro toen een jongeman mij verbaal bedreigde. Hij werd door zijn maten tegengehouden en zei tegen mij: 'Het was maar een grapje'. Om die repertoireswitch te doen slagen moest ik die aanvaarden en afzien van het antwoord dat ik het helemaal niet grappig vond. Het leeronderzoek bevestigde de overtuiging van Sennett dat mensen een rijker

vermogen hebben tot samenwerken en conflict te vermijden dan vaak werd verondersteld.

Instituties

De vaardigheden die nodig zijn om samen te werken moeten worden geleerd en onderhouden. Als er op die vaardigheden geen beroep wordt gedaan, dan verpieteren ze. *Use it or lose it*. Publieke instituties en regelingen doen, als het goed is, een beroep op die vaardigheden terwijl ze tegelijkertijd de uitoefening ervan binnen grenzen van betamelijkheid houden.

Ook het handelen van beroepspolitici heeft zo'n regulering nodig. Die wordt gevonden in het staatsrecht, maar dat heeft twee merkwaardige kanten. Ten eerste ogen veel van de regels van staatsrecht willekeurig, raar. Dat we een Koning in de Grondwet hebben is te danken aan besluitvorming door de overwinnaars van Napoleon op het Congres van Wenen in 1815. Ze zijn geboren uit historische toevalligheden. Ten tweede is de handhaving en omvorming van die regels in handen van dezelfde politici

wier gedrag zij beogen te reguleren. Die zijn gebonden door hun eed van trouw aan de Grondwet, maar die binding is rekbaar en onderhevig aan subjectieve interpretaties. Het constitutionele recht wordt door politici voor een groot deel nageleefd, maar als het in de hitte van de politieke strijd hinderlijk wordt, blijkt de gelding ervan makkelijk te verdampen.

Verwaarlozing van het rare staatsrecht door politici is begrijpelijk, maar daarom niet minder zorgwekkend. Voor politiek handelen is immers het staatsrecht van levensbelang.

- Het verbindt dwingende consequenties aan woorden. Bij taaldaden spelen de intenties van de spreker een rol, maar als de betekenis ervan geheel van zijn subjectieve duiding afhankelijk is, zal de bindende kracht ervan jegens anderen tot nul teruglopen. Politiek is strijd met woorden die uitmondt in voor allen bindende besluiten. Naarmate de regels die deze binding constitueren worden verwaarloosd zal de politiek in vrijblijvend gebabbel vervallen.
- Staatsrechtelijke regels behoeden ambtsdragers voor hubris (overmoed). Ze dwingen hen om

aspecten van hun optreden onder ogen te zien die zij liever zouden negeren.

- Regels van staatsrecht belichamen vaak de bittere ervaring van voorgaande generaties. Wie op die regels let, kan van die ervaringswijsheid profiteren.
- Regels van staatsrecht zorgen voor de noodzakelijke zelfbinding die nodig is om je af te houden van onbesuisd zelfmutilerend gedrag.
- Als de zeeën in de politiek hoog gaan, kunnen de soms rare regels van staatsrecht het enig overgebleven raamwerk voor samenwerking bieden.
- En ten slotte verschaffen de regels van staatsrecht de democratie 'leverage', de hefboomwerking waardoor uit strijd tussen tegenstanders toch met gezag beklede macht resulteert. Democratie is traag, maar tevens een geweldige steunmachine. Het meerderheidsbesluit wordt ook gedragen door de tegenstemmers voor zover ze democraat zijn en het staatsrecht respecteren.

Rituelen

Behalve door een repertoire van vaardigheden en door instituties kan de belofte van politiek

ook worden bestendig door rituelen als Prinsjesdag waarin die belofte wordt herdacht en bevestigd. In het Oude Testament en in de beschouwingen van Machiavelli over Livius' analyse van Romeinse republiek vinden we tal van momenten waarop in gezamenlijkheid een belofte tot samenwerken wordt bevestigd en vernieuwd.

Crises

Ook crises, situaties van erop of eronder, kunnen de belofte van politiek doen oplichten. In een crisis krijgen politici gratis zendtijd en aandacht en kunnen ze laten zien wat de aard van hun ambt is. Crises maken duidelijk wat onze gemeenschappelijke waarden zijn, juist doordat die bedreigd worden. Crises voeden het besef hoe we niet willen samenleven

Plezier

En tenslotte kan de belofte van politiek in stand worden gehouden door politici die plezier in hun werk hebben. Die niet uitgeput en uitgewoond worden door de reacties op hun werk

die zij ondervinden. Sommige mensen die een politiek ambt aanvaarden verschrompelen, wat er voorheen leuk aan ze was verdwijnt. Maar er zijn er ook die door de reacties op hun publieke handelen gesterkt en gevoed worden. Zij stralen 'public happiness' uit, zij hebben plezier in hun werk en stellen er een eer in. Exemplarisch belichamen zij de belofte van politiek.

De belofte van politiek komt op in situaties waarin verandering niet alleen wordt gewenst, maar ook mogelijk lijkt. In het voorgaande hebben we aangenomen dat die belofte goeds brengt. Soms echter is de belofte vergiftigd. Het Nazisme bracht goeds voor sommige burgers ten koste van uitsluiting en vernietiging van andere. Ook de belofte van politiek moet dus met gezond wantrouwen tegemoet worden getreden.

Staat, Burger, Verkiezingen: Wat te doen

Het afglijden van politiek, zoals eerder in dit essay beschreven, is geen natuurlijk en onvermijdelijk proces, geen terugkeer naar wat de

politiek in de kern naar zijn aard is. Het kan anders en de belofte van politiek is daarbij een kompas. Wat kan worden ondernomen om vreedzame samenwerking met politieke tegenstanders mogelijk te blijven maken? Politiek behelst verwerking van conflicten en belangen-tegenstellingen tussen mensen die van elkaar verschillen. Het eenvoudig wegwensen en wegedeneren van conflict werkt niet, mondt uit in tirannie die politieke uiteenzetting tussen burgers monddood maakt. Maar ook de verabsolutering van conflict door polarisatie en demonisering van de tegenstander – waarnaar de politiek in de Verenigde Staten dreigt af te glijden – biedt geen soelaas. Keiharde polarisatie resulteert in een patstelling, in verlamming van politieke besluitvorming en de dreiging van burgeroorlog zoals bij de bestorming van het Capitool in januari 2021.

Wat te doen, dus, aan het dreigende verlies van een door alle deelnemers aan het politieke spel gedeeld besef van wat dat spel is, van de regels waaraan men zich moet houden om

het überhaupt te kunnen blijven spelen? In de Nederlandse politiek worden al initiatieven ondernomen. Het beschamende debacle van de toelagenaffaire leidde tot de roep om een andere bestuurscultuur, waarin meer aandacht en respect bestaat voor de positie en wensen van gewone burgers, en met name degenen die zijn aangewezen op door de overheid ontworpen en aangestuurde verzorgingsarrangementen. En de Tweede Kamer heeft maatregelen genomen om agressieve ontsporingen in plenaire debatten te voorkomen of in de kiem te smoren. Het burgerberaad is in opkomst, nog niet in Nederland maar wel in veel andere Europese landen. Een burgerberaad kan heikele kwesties vlot trekken en de betrokkenheid van gewone burgers bij de politiek bevorderen. Het bekendste voorbeeld is het geslaagde Ierse burgerberaad over abortus (Eva Rovers *Nu is het aan ons: Oproep tot echte democratie*, De Correspondent, 2022).

In het voorgaande werden problemen besproken van een staat die zich sterk maakt,

van burgers die boos zijn en van verkiezingen die geen uitsluitsel geven. Wat helpt het als we de belofte van politiek hierover haar licht laten schijnen? De Sterke Staat, die grote taken op zich neemt, maar zwak is in de uitvoering daarvan, zou kunnen erkennen dat een staat met deze zwakte is aangewezen op samenwerking met burgers en uitvoerders. Signalen die van daar komen moeten worden opgezocht, verwelkomd en verwerkt – en niet als verstoorders van de eigen goede bedoelingen worden genegeerd. De politieke leiding kan initiatieven ontplooiën, maar is voor het succes ervan afhankelijk van de respons van andersdenkenden.

De Boze Burger kan worden uitgenodigd om het ambt van burger uit te oefenen. Burger-schap is niet de hele mens, maar een ambt in de republiek aan de toegang waartoe en de uitoefening waarvan bepaalde eisen zijn verbonden. Geen geweld(sdreiging) dus bij demonstraties; en een mening uiten verplicht tot het luisteren naar een andere mening. Zij die het ambt van burger uitoefenen zijn verplicht om het burger-

schap van anderen te willen. Een sterke staat die zich van zijn zwaktes bewust is zal de boze burger niet negeren of uitsluitend bestrijden. De demonstranten tegen het covidbeleid hadden gelijk om de gevaren van staatstirannie te signaleren. Dat hun complottheorieën vergezocht zijn is geen rechtvaardiging om die waarschuwing te negeren.

Volatiele Verkiezingen ten slotte zijn geen kwaad dat mag worden ingedamd, bijvoorbeeld door een verhoogde kiesdrempel. Zij zijn veeleer een uitdaging aan de gekozen politici om met durf en plezier te onderhandelen over nieuwe combinaties van samenwerkers. Dat is iets anders dan de afbrokkelende oude grote partijen die samenklonteren in het centrum om hun macht te behouden. Door zo te handelen verhinderen zij de afwisseling van regeren en oppositie voeren die voor democratie van levensbelang is.

